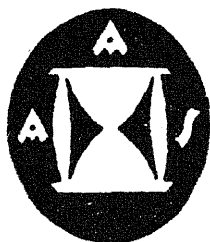


# AJALOO LINE AJAKIRI



**N<sup>o</sup> 1** **1940**  
ÜHEKSATEISTKÜMNES AASTAKÄIK

---

**T O I M E T U S**

**O. LIIV**  
PEATOIMETAJA

**E. BLUMFELDT / R. INDREKO / H. KRUIUS**  
**H. SEPP / P. TARVEL / J. VASAR**

**H. FISCHER**  
TOIMETUSE SEKRETÄR

Lisaandmeid Tallinna lossi „riigisaali“ ehitamisest. Arm. Tuulse . . . . .	1
Moodne eesti ajalooline romaan. Oskar Urgart . . . . .	14
Harold Temperley ja ta elutöö. P. Tarvel . . . . .	23
Arvustused (Reinhard Wittram, Geschichte der baltischen Deutschen — Lemmit Mark; Arvi Korhonen, Hakkapeliittain historia, I — H. Sepp; Bertil Boëthius och Eli F. Heckscher, Svensk handelsstatistik 1637—1737 — E. Blumfeldt; Karl Stählin, Geschichte Russlands, IV, 1, IV, 2 — L. Silberstein; S. Arnoldsson, Svensk-fransk krigs- och fredspolitik i Tyskland 1634—1636 — L. Loone; Ostbaltische Frühzeit — A. Vassar; Hans Kruus, Eesti Aleksandrikooll — E. Blumfeldt; R. Stupperich, Die Anfänge der Bauernbefreiung in Russland — P. Tarvel; Hans Wentzel, Lübecker Plastik bis zur Mitte des 14 Jahrhunderts — Sten Karling; „Svio-Estonica“ 1939 — O. Vares) . . . . .	34
Varia . . . . .	53

## Akadeemilise Ajaloo-Seltsi väljaanne

# „AJALOOLINE AJAKIRI“

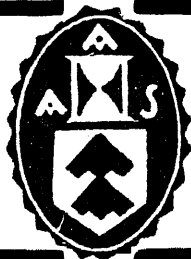
seab enda ülesandeks tõlgendada meil ajaloolisi harrastusi, äratada huvi ajaloo, eeskätt meie rahva ajaloo vastu võimalikult laiemais ringkonnis väljaspool uurijate ja ajaloo õppijate kitsaid rühmi. Parimate kodu- ja välismaa uurijate vastavate artiklite, ülevaadete ja arvustuste kaudu jälgib „Ajalooline Ajakiri“ pidevalt nii kodumaa kui ka üldise ajaloo uurimise edusamme meil ja mujal. Alustades oma 19. aastakäiku, toob „Ajalooline Ajakiri“ 1940. a., silmas pidades eelmainitud põhimõtteid, rea uudseid uurimusi nii üldise kui ka Eesti ja Põhjamaade ajaloo alalt.

„Ajalooline Ajakiri“ ilmub 4 numbrit aastas. **Tellimishind:** 3 kr. aastas. Üksiknumber 80 senti. Kuulutuste lehekülge — 10 krooni, 1/2 lehekülge — 5 krooni jne.

**Toimetus:** peatoimetaja — dr. O. Liiv, toimetuse liikmed — prof. E. Blumfeldt, mag. R. Indreko, prof. H. Kruus, prof. H. Sepp, prof. P. Tarvel, prof. J. Vasar; toimetuse sekretär — mag. H. Fischer.

**Toimetuse aadress:** Riigi Keskarhiiv, Tartu.

**Talitus:** Tartu, K./Ü. „Loodus“, Ülikooli tän. 18; sealsamas on saadaval ka „Ajaloolise Ajakirja“ eelmised aastakäigud. Tellimisi võtavad vastu kõik E. V. postiasutised.



### Lisaandmeid Tallinna lossi „riigisaali“ ehitamisest.

Rootsi aja esimese poole arhitektuurist on meieni säilinud võrdlemisi vähe. Olusuhted olid kõigiti ebasoodsad suurema ehitustegevuse arendamiseks, — sõjad ja muud rahulikku elu häirivad nähtused sundisid eeskätt mõtlema kindlustistele, nende parandamisele ja täiendamisele. Ja kuigi erandlikult püstitati mõni ajastilis hoone, siis on hilisemad rahutud ajad, tuli ja ümberehitused need enamikus hävitanud. Et aga siiski olude kiuste juba varsti peale 1561. a. alustati kindlustustööde kõrval ka esteetiliselt meelestatud ehitustegevust, sellest leidub tõendus ürikutes. Veelgi rohkem XVII sajandi esimesil kümnendeil ürikmaterjal räägib heast tahtest, mis peegeldub suurtest ehituskavadest, olgugi et neist suur osa jäi vaid paberile<sup>1</sup>. Tegelikude sammudeni jõuti kõige enne linnades, kus keskaegsed kindlustised pakkusid varju ähvardava välisvaenlase eest, andes võimalusi teissuguste ehitushuvide rahuldamiseks. Kui aga keskajal linnade ehitustegevuse kandjaks oli jõukas kodanikkond, oli nüüd juhtiv osa üle läinud riigivõimule, kes eriti Rootsi aja esimesel poolel esineb peamise ehitusisandana. Viimast nähtust soodustas kuningate kunstihuvi, nagu see esines Eerik XIV ja Johann III puhul, kelles avalduvad tüüpilised renessansivürstide iseloomujooned<sup>2</sup>.

Maa põhjaosas oli peamiseks tähelepanuobjektiks Tallinna loss kui tähtsam poliitiline ja sõjaline keskus. Juba kohe pärast lossi vallutamist saadetakse sinna ehitustöid juhatama tolleaegne silmapaistvam rootsi kunstnik Anders Larsson Målare, kes hiljemini on tun-

<sup>1</sup> S. Karling, Jakob och Magnus De la Gardie som byggherrar i Estland. Svio-Estonica 1938, Tartu 1938.

<sup>2</sup> A. L. Romdahl och J. Roosval, Svensk konsthistoria, Stockholm 1913, lk. 185.

tud oma töödega Stokholmi lossis, Svartsjös ja mujal<sup>3</sup>. Rootsi XVI sajandi kunstiajaloo omab Mälare silmapaistvat kohta, mis omakorda tõendab seda suurt tähelepanu, mida omistati värskelt vallutatud proviintsile. Kuigi meil ei ole otseseid andmeid Mälare töö ulatusest Tallinna lossis, võib siiski oletada, et tema andis kindlustustööde kõrval ka vanale ordulinnusele esimesed uueaegsed lisandid.

Mälare oli Eestimaal tegev aastani 1566, mil ta siirdus Rootsi ehitustöid juhtima. Tema kõrval teame ka teiste juhtivate meistrite osavõttu Tallinna lossi ehitustöödest. Nii esineb arvetes 1564. a. alates Casper Muremestare, kes tohiks olla identne Caspar Stenhuggarega, meistriga, kelle juhtida jäid lossi tööd peale Mälare Rootsi siirdumist<sup>4</sup>. Kui 1569. a. kuningas saadab 10 000 marka Eestimaa losside parandamiseks, rõhutatakse eriti, et suur osa sellest summast tuleb kulutada Tallinna kindlustamisele, mis tööde järele peab valvama Casper Stenhuggare<sup>5</sup>. Sellel varajasel ehitusperioodil esineb peale mainitud juhtivate meistrite ka jõude, kes nime järgi otsustades tohiksid olla eestlased. Neist mainitagu meistreid Mattz Kullp'i ja Mattz Kiss'i<sup>6</sup>. Üldiselt ehitati siiski Rootsi aja esimesil kümnendil Tallinna lossis võrdlemisi vähe, kuni alles enne teist piiramist venelaste poolt a. 1577 ehitustegevus hoogustus, kusjuures eriti pöörati tähelepanu kindlustistele. Alates 1576. aastast teotseb lossis juhtiva meistrina Peter Hertig, kes oli tuntumaid jõude fortifikatsiooni alal Rootsi aja esimesel poolel. Peale Tallinna on teada veel Hertigi tegevusest Narvas, eriti aga Soomes, kus tema juhtimisel teostati ulatuslikke ümberehitusi sealsete kindluste juures<sup>7</sup>. Tallinnas oli seekordne ehitusperiood võrdlemisi lühike — peale otsustavat 1577. aastat ei kuule kauemat aega lossis peale tavaliste jooksvate remontide mingisugustest suurematest töödest.

Uus periood Tallinna lossi ehitusajaloos algab aastaga 1583. Arvestet ilmneb, et on alustatud suurt ehitust, mille juures on tegevad mitmed ehitusmeistrid ja töölisi nii Eestist kui ka Soomest. Töötatakse nn. „uue ehitise“ („nye byggningen“) juures<sup>8</sup>. Nagu tööde käigust selgub, olemegi jõudnud „riigisaali“ rajamise aega. Sellisena mai-

<sup>3</sup> L. W. Munthe, Kongl. fortifikationens historia I, Stockholm 1902, lk. 36 jj.

<sup>4</sup> KA (=Kammararkivet, Stockholm), Baltiska kameralien F. 365 — „Slottsräkenskaper från Reval 1564“.

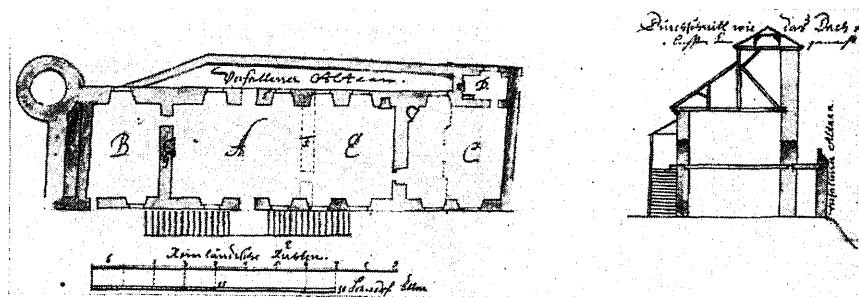
<sup>5</sup> L. W. Munthe, *op. cit.*, lk. 92 jj.

<sup>6</sup> KA, Baltiska kameralien F. 365 — „Löningen på Reuel Slot pro Ao 1565“.

<sup>7</sup> KA, Baltiska kameralien F. 365 — „Bengt Söffringsons Rächenschap för Ophoerd och utgiftt oppa Råwell slott ano 1576“; S. Karling, Narva. Eine baugeschichtliche Untersuchung, Tartu 1936, lk. 76; L. W. Munthe, *op. cit.*, lk. 86 jj.

<sup>8</sup> KA, Baltiska kameralien F. 365 — „Mantals Register På Räfte Slott 1583—1584“; „Hans Wartmans Reckenskap för Räfte Slott pro Anno 1585“.

nitakse XVII sajandi plaanidel hoonet, mis asetseb vana lossi eelöues, vastu suurt läänemüüri, kus kunagise saali asukohta tähistavad veel praegugi kolm kinnimüüritud akent. Detailsema pildi sellest hoonest annab fortifikatsioonihvitseri Paul von Esseni joonis aastast 1693 (1. joon.). Selle järgi asetseb „riigisaal“ hoone teisel korral ja on mõõtmeilt umbkaudu 25×11 m suure põrandapinnaga. Kahel pool saali asetsevad kvadraatsed kõrvalruumid, mis vastavalt oma põhiplaanile on ka nimetuse saanud — „nelinurgad“. Kõik need ruumid olid varustatud puulaega, nagu see sobis toleaeegse üldise kunstisuu- naga, kus uute kavade teostamisel oldi koguni valmis lammutama



1. joon. Tallinna lossi „riigisaal“ aastal 1693. Paul von Esseni joonis  
Rootsi Riigiarhiivis.

A, E — „riigisaal“; B, C — „nelinurgad“; D — keskaegne „danser“.

keskaegset võlvistikku (Kuressaare)<sup>9</sup>. Nagu tõendasid 1935. aasta ümberehitustöödel avastatud alusmüürid, on käesolev plaan üldjoontes usaldatav<sup>10</sup>. Kuid nagu enamik XVII sajandi plaanijooniseid, ei ole ka see mitte täiesti vaba vigadest, mis on seletatav asjaoluga, et selleloomulised plaanid ei olnud mitte niivõrra aluseks ehitustegevusele endale, kui peamiselt orienteerumiseks ehitustööde kulude kalkulatsioonis. Viimase puhul aga ei olnud iga kord tähtis üksikute detailide täpne edasiandmine. Esitatud plaanil on segavamaks eksituseks suure saali lääneakende süsteem. Läänemüüri välisküljel veel praegu näha olevad kolm suurt akent vastavad plaanil ühele parempoolse „nelinurga“ ja kahele parempoolsele saali aknale. Neile järgnev aknaava rõdule viiva ukse kõrval on joonistatud ülealusena — nagu eriti veenvalt 1935. aasta uurimise tulemused tõendavad, ei ole sel kohal kunagi aknaava olnud. Küll leidub aga rõduuksest vasakul pool väiksem aken, mis on tähendatud ka plaanil. Nende kõigi saamisluugu on võimalik võrdlemisi täpselt jälgida ürikmaterjali põh-

<sup>9</sup> S. Karling, Jakob och Magnus De la Gardie som byggherrar i Estland, lk. 19 jj.

<sup>10</sup> Minu tähelepanu juhtis siinkohal toodud Paul von Esseni plaanile prof. S. Karling.

jal. Samuti selguvad ka lääneküljel asetseva rōdu — nn. trompeetri-rōdu — tekkimine ja õuepoolse iseloomuliku vabatrepi ehituskäik. Et see „riigisaal“ esitatud kujul on valminud XVI sajandil, seda on autor juba varemini oletanud, seoses lossi ehitusajaloo üldise kontrolliva vaatlusega<sup>11</sup>. Vanemad uurimised seevastu püüdsid väita, et tegemist on taaniaegse „palasiga“<sup>12</sup>. Nüüd aga vahepeal avastatud ürikmaterjal võimaldab lõplikult kinnistada riigisaali ehitusloo Johann III aega, kusjuures hoone üldine ehituskäik valgustab mitmeti toorkordseid kunstilisi püüdlusi ja olusuhteid.

Tallinna lossi uue ja keskse esindushoone rajamisele tuleb vaadata kui ehitushuvilise Johann III kunstitahte kajastusele äsjavallutatud provintsis. Kuninga ettevõtte esimeseks teostajaks siin saab ehitusmeister Antonius Poliensis — meister, keda seni Munthe eksliku dešifreerimise alusel tunti Polwichise nime all<sup>13</sup>. Enne Tallinna tööde algust on ta juhtinud ehitustöid Narvas, kus kohe peale linna vallutamisi a. 1581 võeti ette suuremaid täiendusi linna kindlustussüsteemis<sup>14</sup>. Milline oli seejuures täpsemalt Poliensise osa, selle kohta vaikib ürikmaterjal. Tõenäoselt töötas ta seal koos juba mainitud fortifikatsiooni-eriteadlase Peter Hertigiga, siirdudes aga varsti Tallinna, kus temale anti lossi esindushoone väljaehitamise juhtimine. Nime järgi otsustades oli Poliensis poolakas, mis on kõigiti tõenäone tookordsete kultuurisuhete juures, kuna pealegi Saksamaa kõrval Liivimaa kunstielus Poola andev osa avaldub juba sajandi alguses — Hans Pavelsi epitaafi juures (Clemens Pale). Poliensise poola päritolu poolt räägib ka asjaolu, et samal ajal on Tallinna lossi ehitustööde juures ametis poola tõlk<sup>15</sup>.

Antonius Poliensise juhtimisel jõuavad lossi ehitustööd haripunkti 1585. a. suvel. Nagu selgub arvetest, on peajuhi kõrval arvukalt tegevuses ka teisi meistreid nii välistöödel kui ka sisekaunistuse juures. Viimastest seisab esikohal pildiraidur Marten von Molhusen, kes peale lossitööde on samal aastal lõpetanud ühe varemini Pontus De la Gardie antud tellimise. Milline see võis olla, on raske oletada; et tasuks oli 65 tukatit, näib tegemist olevat ulatuslikuma tellimise täitmisega<sup>16</sup>. Ühel ajal Molhuseniga kerkib lossi tööde juures uue jõuna

---

<sup>11</sup> A. Tuulse, Zur Baugeschichte der Tallinner Burg. OES'i Aastaraamat 1935, Tartu 1937, lk. 79.

<sup>12</sup> E. v. Nottbeck u. W. Neumann, Geschichte und Kunstdenkmäler der Stadt Reval, I, Reval 1896; A. Vaga, Eesti kunsti ajalugu, I, Tartu 1932, lk. 30.

<sup>13</sup> L. W. Munthe, *op. cit.*, lk. 93.

<sup>14</sup> KA, Baltiska kameralien F. 365 — „Bestelnings och Besollnings Register på Räfte slott ifra Johanni Anno 1583 till Johanni Anno 1584“.

<sup>15</sup> *Ibidem*; S. Karling, Die Marienkapelle an der Olaikirche in Tallinn und ihr Bildwerk. OES'i Aastaraamat 1935, Tartu 1937, lk. 124.

<sup>16</sup> KA, Baltiska kameralien F. 365 — „Hans Wartmans räkenskap för Revals slott 1585 Johanni till 1586 Johanni“.

silmapiirile pildiraider Hans van Aken (Åken), kes on oma esimese tellimise saanud asehaldur Gustav Gabrielson Oxenstiernalt. Selle tasuna makstakse temale 1585. a. 19. novembril 28<sup>1/4</sup> tukatit<sup>17</sup>. Nagu varemini, nii nüüdki töötavad kaasa eesti soost meistrid, kellede hulgas lisaks eelmistele seisavad esikohal raidurid Laur Rebene ja Hans Kris. Erandlikult sel ehitusperioodil on esindatud ka ida: korduvalt esineb arvetes vene maaliija Abraham Juroff, kes muude ülesannete kõrval on töötanud lossikabeli altari juures<sup>18</sup>. Kuid tööde intensiivne tempo nõudis ka peale lossi enda töölistkaadri väljastpoolt tööliste värbamist. Eeskätt kasutati linna meistreid ja lihttöölisi, kuid viimaseid tuli ka Soomest ja Eesti alalt. Arvukalt on tööjõudu rakendatud materjali muretsemiseks, kusjuures hulk lupja ja kive veetakse Hiiumaalt ning koos sellega töötavad lubjaahjude juures Hiiu talupojad<sup>19</sup>. Ka paemurrus käib kiire töö. Samal suvel tellitakse sealt lossile 33 trepikivi, mis aga päralt ei jõua, osalt hiljemini tekkinud töötakistuse tõttu, osalt aga ka asjaolul, et eeskätt tuli täita suurem tellimine Stokholmi kuningalossile, kus samuti olid hoogsalt käimas ümberehitustööd. Sinna vajati trepi- ja põrandakive, mis tellimine jõutaksegi täita mõni aeg hiljem — 1587. aastal<sup>20</sup>.

Kirjeldatud tööde kõrgperiood 1585. aasta suvel ei kestnud kaua. Veel samal aastal lahkub tööde juht Antonius Poliensis teadmata millistel põhjustel ja kuhu. Võimalik, et ta, nagu palju teisigi juhtivaid jõude, siirdus suurematele töödele Soome linnuste juures. Kui see nii on, võiks XVII sajandi alguses Käkisalmi töid juhtiv Antonius Byggmästare olla identne Antonius Poliensiseaga, pealegi kuna viimast juba Tallinnaski vaheldumisi nimetatakse Antonius Byggemestariks. Otsest töötakistust Antoniuse lahkumine aga esialgu veel kaasa ei too, sest töid hakkab juhtima teine samanimeline meister — Johannes (Hanns) Poliensis. Teda mainitakse arvetes sakslasena („tydzsk myrmester“), mis tohiks aga olla sekretäri üldistav märkus, sest enamik tookordseid juhtivaid jõude tuli kas Saksamaalt või Saksamaa kaudu. Juba Antoniuse ajal oli Johannes lossi meistrite nimestikus, võttis aga nüüd 1586. aastal enda peale tööde juhtimise<sup>21</sup>. Arvete ja tööjõu rohkus märgib esialgu selgi aastal samasugust hoogu kui eelmisel suvel. Siis aga tuleb tööde käiku otsustav seisak. Osalt põhjustas seda võib-olla ka Johannes Poliensise lahkumine, osalt aga

<sup>17</sup> *Ibidem.*

<sup>18</sup> KA, Baltiska kameralien F. 365 — „Fougte Swenne och Spise förtäckningen widh Råffwäll Slott pro A. 1584“.

<sup>19</sup> KA, Baltiska kameralien F. 365 — „Hans Wartmans Reckenskap för Reffle slott pro Anno 1585“.

<sup>20</sup> KA, Baltiska kameralien F. 365 — „Hans Wartmans räkenkap pro A. 1587“.

<sup>21</sup> KA, Baltiska kameralien F. 365 — „Hans Wartmans räkenkap för Revals slott 1585 Johanni till 1586 Johanni“.

asjaolu, et töödega nähtavasti oldi jõutud sellisesse järku, kus oli vajalik täpsete direktiivide saamine kõrgemalt poolt, nagu see oli endastmõistetav ajastul, kus tuli ülimal määral arvestada ehitushuvilise kuninga tahtet.

Nagu 1935. aasta uurimise tulemused tõendasid, on riigisaali hoone rajatud keskaegsele müüristikule. Tõenäoselt asetses keskajal seal mingi suurem kõrvalhoone, nagu neid tavaliselt mitmeseloomulisi esineb ordulinnuste eelõuedes<sup>22</sup>. Selle hoone sobiv põhikuju, kuid eriti tema ees avarduv suur lossiõu, mis võimaldas uue aja nõuetele vastavat fassaadi mõjulepääsu, määrasid sinna uue esindusruumi asukoha. Hoone ise aga tuli nähtavasti oma müüristikus võrdlemisi põhjalikult ümber ehitada, sest teisiti pole seletatav kaks suve kestnud hoogsad tööd, kusjuures peamiselt kasutati müürimeistrite abi. Koos hoone rajamisega võeti tõenäoselt ette ka ümberehitusi teistes lossi osades, eriti aga eelõue hoonete kompleksis, mis tuli enam-vähem kokkukõlastada uue hoonega.

Et ehitustöid viia välja surnud punktist, saadab asehaldur Gustav Gabrielson Oxenstierna 1586. aastal kuningale kirja, kus ta palub, et kuningas saadaks mõne asjatundja ehitusmeistri, kes annaks edasi kuninga arvamise ja lõpetaks poolelioleva ehitise. Uue suure ehitise lõpetamiseks on tehtud nähtavasti pärast mõlema Poliensise lahkumist ettepanek fortifikatsiooni-arhitektile Peter Hertigile. Hertig aga keeldus endale võtmast uue hoone ehitustööde juhtimist, seletades, et ta pole selleks võimeline<sup>23</sup>. Kuid ka Stokholmi saadetud kiri ei anna soovitud tulemusi ja järgmisel aastal kordab asehaldur kuningale sama palvet: saatku kuningas Tallinna ehitusmeister, kes annaks edasi tema arvamuse<sup>24</sup>. Et ka see kiri ei saa vastust, järgneb 1588. aastal kolmas palve, kus juba pikemalt selgitatakse kohapealset olukorda. Eriti rõhutatakse, et vajatakse vilunud ehitusmeistrit, kes annaks praegu kuni katuseeni valminud hoonele lõppkuju. Kuid ühtlasi tuleks ka asjatundlikult järele vaadata vana linnuse läänemüür, sest sinna kavatsetakse sisse rajada aknaavad, mida aga ei julgeta ette võtta ilma kogunud jõu ja abita<sup>25</sup>.

Ka seekord ei tule oodatud ehitusmeister. Ilmselt pole siin tegemist kuninga hoolimatusega tema soovil alustatud ehituse vastu, vaid käesolevast juhtumist ilmneb kujukalt tookordne olukord ka Rootsis, kus ühelt poolt kuningas küll võttis ette ulatuslikke uusehi-

---

<sup>22</sup> A. Tuulse, *op. cit.*, lk. 45 jj.

<sup>23</sup> RA (= Riksarkivet, Stockholm), Livonica II: 1 — Gustav Gabrielson Oxenstierna kirjad (1584—1588).

<sup>24</sup> RA, Livonica II: 1 — Gustav Gabrielson Oxenstierna kiri kuningale 25. juun. 1587.

<sup>25</sup> RA, Livonica II: 1 — Gustav Gabrielson Oxenstierna kiri kuningale 9. apr. 1588.



tusi, kuid samas andis end tunda teravalt heade juhtivate jõudude puudus<sup>26</sup>.

Nii tuli leida teine lahendus ja otsida juhte seni juba lossi töödel olnud meistrite hulgast. Hertig jääb ka edaspidi kindlaks oma loobumisotsusele, juhtides küll kindlustustöid Tallinnas, kuid mitte osa võttes suurtest töödest riigisaali juures<sup>27</sup>. Peale viimase katse, saada abi Stokholmist, näib olevat 1588. aastal uuesti ja otsustavalt alustatud tööde lõpuleviimist. Otseselt ei mainita juhtivat ehitusmeistrit, kuid sealpeale esineb arvetes juhtival kohal juba Poliensise ajal töödel olnud pildiraidur Hans van Aken. Nagu hiljemini asjade käigust veenvalt selgub, on Aken lossis enda peale võtnud ka ehitusmeistri ülesanded, mis oli tookord tavaline nähtus, sest maalijad ja skulptorid olid ühevõrra võimelised ka arhitektuuris.

Aken alustabki riskantsema ettevõttega — saali akende sisseaiumisega lossi läänemüüri. Kuid seda ei teostata täies ulatuses, vaid nähtavasti ettevaatuse pärast piirduakse esialgu vaid ühe avaga. Nagu järgnevate aastate arvetest ilmneb, on see esimesena raiutud aken riigisaali vasakpoolsem, mis antud Paul von Esseni plaanil rõdutrepist vasakul pool. Paksu ja tugeva keskaegse müüri läbiraiumine nõuab palju tööd ja see ülesanne antakse lossi garnisoni sõduritele<sup>28</sup>. Kuid peale tehniliste teadmiste ebakindluse ei võimaldanud ka kiire aeg enam suuremaid töid akende süsteemis: järgneval aastal seisis ees Johann III ja Sigismundi kohtumine Tallinnas, milleks tuli kiires korras ajutiselt lõpule viia alustatud tööd ja selle kõrval ette võtta ulatuslikke parandusi ning kohendusi nii teistes lossiosades kui ka mujal Toompeal. Tallinnaga rööbiti tuli korda seada ka eluruumid Haapsalu ja Paide linnustes, nagu see selgub asehaldur Gustav Banérile tehtud korraldusest<sup>29</sup>. Sellele vastab ka Tallinna ehitustööde tempo 1589. aasta suvel: Akeni käsutuses on arvukas pere tööjõudu nii lossi koosseisust kui ka väljastpoolt. Nagu varasematelgi aastatel, seisavad välisjõududest esikohal linna töölisel ja ehitusmeistrid. Linna puusepad töötavad hoone sarikate kallal ning pannes põrandat „saalile, kus saab kuninglik majesteet asuma“<sup>30</sup>. Ametis on ka eestlastest meistrid, kelledest nagu ennegi seisab esikohal pildiraidur Laur Rebene, uutena aga müürimeistrid Anders Tammi, Michel Kerkipoik, Hans Kona ja Hans Tedder. Materjali juurdevedu toimetab Naissaarelt pärinev paadimees Matz Tilck<sup>31</sup>.

<sup>26</sup> A. H a h r, Studier i vasatidens konst, Uppsala 1920, lk. 16.

<sup>27</sup> RA, Livonica II : 1 — Gustav Banér'i kiri kuningale 21. veebr. 1589.

<sup>28</sup> KA, Baltiska kameralien F. 365. — „Månadekåst Register på Räfte Slätt Ifrån Johanni 1587 till Joh. A. 1588“.

<sup>29</sup> RA, Livonica II: 1 — Gustav Banéri kiri kuningale 25. juunil 1589.

<sup>30</sup> KA, Baltiska kameralien F. 365 — „Räkenskap för uppörd och utgift 1589 (Koncept)“.

<sup>31</sup> KA, Baltiska kameralien F. 365 — „Mantals Register opå Räfels Slott ifr. Johanni 1588 till Johanni 1589“.

1589. aasta augustikuul toimus Johanni ja Sigismundi kohtumine Tallinna lossis, mispuhul korraldati hiilgav vastuvõtt uuesti valminud ruumides. Kuid ühtlasi oli nüüd hea võimalus kuninga arvamuse teadasaamiseks uue ehituse kohta, mida eelmistel aastatel korduvalt oli soovitud asehaldur Oxenstierna. Oma Tallinnas viibimist ongi kuningas selles osas täiesti ära kasutanud, nagu selgub hilisemast ehituskäigust. Ilmneb ka, et kuninga antud juhtnöörid on olnud vägagi täpsed ja asjatundlikud. Seegi on seletatav kuninga suure ehitushuviga, mis oli muutunud otse kireks ja mille all sageli kannatasid teised tähtsamad riigihuvid. Teame pealegi, et Johann omas mitte üksnes suurt huvi ehitusasjanduse vastu, vaid samavõrra ka teoreetilisi teadmisi: koostöö oma ehitusmeistritega oli teinud teda peaaegu arhitektiks, nii et kuningas etendas kõige muu kõrval ka riigi ehitusasjanduse generaaldirektori osa, parandades sageli ehituskavu kuni väiksemate üksikasjadeni<sup>32</sup>. Nii see oli ka Tallinnas, kus kuninga soovil tuli anda uuele hoonele ligikaudu sama iseloom, nagu seda omas samanimeline hoone Stokholmi lossis, mille juures alates 1576. aastast töötas tuntud Madalmaade raidur-arhitekt Villem Boy. Sealgi oli Johanni soov, anda keskaegsele lossile uueaegne ilme, kusjuures ehitustööd kontsentreerusid nagu Tallinnaski nn. riigisaali ümber, mis oli asetatud linnuse suuremasse eelõue. Nagu Tallinnas, nii ka Stokholmis oli riigisaali iseloomulikumaks osaks suur kaheharuline vabatrepp, kaunistatud kuulidel seisvate püramiididega. Teiseks tähtsamaks ehitusosaks Stokholmis oli trompetrirõdu, mis loggia-laadselt piiras osa lossiõue, mitte aga moodustades terviklikku süsteemi (2. joon.)<sup>33</sup>.

Et Tallinna lossi riigisaali täiendamine samasuguste ehitusosadega toimus alles pärast kuninga külaskäiku ja täiesti usutavalt kuninga soovil, see selgub 1590. aasta ehitustarvetest. Sel aastal jätkuvad tööd riigisaali (või „kuningasaali“, nagu ruumi nüüd nimetatakse) juures erilise hooga. Eeskätt on kiviraidurid ja müürimeistrid ametis trepikivide asetamisega, kusjuures linnast juurdevärvatud raidurite arv ulatub suvekuudel 18-ni<sup>34</sup>. Juhtijaks nagu eelmiselgi aastal on Hans van Aken. Arvatavasti juba sel ajal sai trepp samasugused kaunistised nagu Stokholmiski — kuulidel seisvad püramiidid —, milledest veel XVII sajandi ehitus- ja parandustööde arvetes on korduvalt juttu. Rööbiti trepi ehitamisega toimub teise iseloomuliku lisandi — trompetrirõdu — rajamine. Selle asukoht kujuneb aga Stokholmiga

---

<sup>32</sup> J. Roosval, *Svensk konsthistoria*, Stockholm 1935, lk. 94; A. L. Romdahl och J. Roosval, *op. cit.*, lk. 187.

<sup>33</sup> M. Olsson, *Stockholms slott medeltida byggnadshistoria*. Samfundet S:t Eriks årsbok 1929. Utgiven genom S. Wallin, Stockholm 1929, lk. 89, 91, 103, Fig. 3, 5.

<sup>34</sup> KA, *Baltiska kameralien F. 365* — „Mantalls, Förtärings, Månadekosts wid Räfle Slot ifr. Johanni A. 1589 till Johanni A. 1590“.

võrreldes hoopis erinevaks. Põhjuseks võis olla osalt asjaolu, et sisehoovis polnud sobivat kohta rõdule, teiseks aga ja määravamaks motiiviks oli suurepärase vaade lossi lääneküljelt, kõrgelt kaljuservalt. Selle all, praeguse vaksali kohal, olid tookord linna aiad, mille roheluse taga avanes avar vaade sinetavale merele. See ei jäänud kindlasti mitte tähele panemata ilumeesel kuningal ja tõe-



2. joon. Stokholmi lossi õue idapoolne osa. Paremalt „riigisaal“ vabatrepi ja trompetirõduga. „Suecia Antiqua“ järgi.

näoselt tema tahte kohaselt rajatakse Tallinna riigisaali rõdu väljapoole hoovi — läänepoolsele kaljuservale. Rõdu ise ehitati puust, rajati aga kahele seal asetsevale keskaegsele „danskerile“, milledest lõunapoolne selleks otstarbeks pealmises osas lammutati, põhjapoolset aga astme võrra külje pealt täiendati. Et lammutatud „danskerile“ viiv uks ei olnud ühel nivool riigisaali põrandaga, tuli sinna pääsemiseks raiuda uus uks läbi läänemüüri, mille teostamine nüüdki antakse lossi garnisoni sõduritele<sup>35</sup>. Tõenäoselt lubas kuninga asjatundlik otsus raiuda teisigi avasid läänemüüri, et tuua suurepäraselt vaadet ka riigisaali. See toimubki nüüd ja samad sõdurid Johann Heinrichsoni juhtimisel raiuvad lisaks eelmisel aastal Akeni algatusel raiutud väiksemale aknale veel kolm suurt akent,

<sup>35</sup> *Ibidem.*

millega oli loodud see akende grupp, mis praegugi on nähtav lossi läänemüüris<sup>36</sup>. Suurtest akendest valgustasid kaks riigisaali, kolmas aga saalist paremal asetsevat ruumi — „nelinurka“. Järgnevad väiksemad sisemised korrastustööd, milledest mainitagu linna pottsepa ehitatud kahhelahju, mis hiljemini andis ruumi karoliskahlitest ahjule. Järgmisel aastal toimub uute saaliakende raamide värvimine, mida paremate jõudude puudumisel toimetab Niguliste kiriku kellamees Adam Vitz<sup>37</sup>.

Riigisaal oli lõplikul kujul valmis. Hans van Aken oli temale pandud ülesande lahendanud hästi ja korralikult, mida tõendab Gustav Gabrielson Oxenstierna kiri kuningale aastast 1590. Kirjas toonitatakse eriti, et Aken on lossi tööde juures näidanud äärmist hoolikust ning osavust temale usaldatud kõigis ülesannetes; ta on alati toiminud oma parima südametunnistuse järgi ja on vältinud kahjusid ning ebaõnnestumisi, kus need ka oleksid võinud tekkida. Selle töö hoolsuse ja truuduse eest määratakse temale aastapalgaks 40 taalrit rahas ja 8 küünart ehtsat kalevit<sup>38</sup>.

Pärast riigisaali valmimist jääb Aken ka järgnevatel aastatel lossi ehitusmeistri kohale. Sellest ajast pärinebki arve, kus ta end ise nimetab lossi raiduriks ja müürimeistriks („Jag Hans van Aken. stenhuggare och murmestare på Räftele slott“)<sup>39</sup>. Nii on ürikuliselt kõigiti tõestatud Akeni kui ehitusmeistri osa Tallinna lossi rootsiaegse tähtsama lisandi — riigisaali — rajamisel.

Et riigisaali ehitusideed tulid valdavas osas kuningalt, siis on raske iseloomustada Akenit kui arhitekti. Tõenäoselt piirdus tema osa peamiselt kõrgemalt poolt antud juhtnööride teostamisega ja tööde üldise järelevalvega. Samuti vähe aitab selles osas Akeni isikut piiritella Toomkiriku juures toimunud ümberehitustööd. Nagu arhiiviandest selgub, oli kirik 1584. aastal lagunenu olukorras („gar bawfellig“)<sup>40</sup>. Nii püsis see 1588. aastani, mil kuninga oodatava külaskäigu puhul alustati peale lossi ka kirikute ja teiste tähtsamate hoonete kordaseadmist, et kuningas, arvuline saatjaskond ja teised välismaalased ei saaks halba muljet siinsest olukorrast. Teame, et neil põhjustel anti ka suur tellimine Arent Passerile, kes samal ajal alustas Pontus De la Gardie hauamonumendi loomist<sup>41</sup>. Kuid

<sup>36</sup> *Ibidem*.

<sup>37</sup> KA, Baltiska kameralien F. 365 — „Hans Wartmans Rechenskap Ifrå Joh. A. 1590 — Joh. 1591“.

<sup>38</sup> KA, Baltiska kameralien F. 365 — „Mantals, Förtärings, Månadekosts wid Räftele Slot ifr. Johanni A. 1589 till Johanni A. 1590“. Gustav Gabrielson Oxenstierna kuningale 23. okt. 1590 (koopia).

<sup>39</sup> KA, Baltiska kameralien F. 365 — „Mantals förtärings Månads kost på Räftele slott anno 1592“.

<sup>40</sup> RA, Livonica II: 42 — Tallinna rae kiri 29. juulist 1584.

<sup>41</sup> S. Karling, Arent Passer. Lisand Tallinna kunstiajaloole. Vana Tallinn, III, Tallinn 1938, lk. 31 jj.

rööbiti sisekaunistustega käisid kiriku välised korrastustööd, kusjuures tuli ka torni kiiver uuendamisele<sup>42</sup>. Nagu riigisaali töid, juhiti ka Toomkiriku parandust lossist, mis omakorda lubab oletada mõlemas Akeni juhtivat osa. Oleariuse vaate järgi XVII sajandi neljakümnendatest aastatest omab Toomkiriku haritorn tüüpilist renessansikiivrit, nagu sellistes vormides XVII sajandi esimesel poolel teostati ka raekoja ja Pühavaimu kiriku tornikiivrid. Viimased on säilinud tänini, Toomkiriku torn aga hävis suures tulikahjus aastal 1684 ja uue torni läände koos kiivriga sai kirik alles XVIII sajandil. Enne mainitud suurt katastroofi ei olnud Toompeal mingisuguseid hävinguid, — nii tuleks oletada, et Oleariuse vaatel antud torni kuju pärineb aastast 1588 ja on üks esimesi saksa renessansivormides teostatud tornitippe Tallinnas. Selle kavand aga tõenäoselt ei pärine Akenilt, sest tornikiivrite ehitamine kuulus puumeistrite kompetentsi — Aken aga oli raidur ja müürimeister.

Võrdlemisi vähe lubab riigisaali püstitamine iseloomustada Akenit ka skulptorina. On säilinud üks fragment, mis tohiks pärineda sellest ajast, kui toimusid lossis suured ehitustööd Akeni juhtimisel: viilukujuline kamina kaunistuskivi, millele kujutatud inglipea. Kivi leiti 1935. aasta ümberehitustöödel ja asetseb kaminal, mis on Paul von Esseni plaanil märgitud riigisaali parempoolsesse nurka. Motiiv ise on üsna tavaline ja esineb juba Lars Flemingi hauakivil aastast 1562, nagu seda tunneme Ungern-Sternbergi joonise järgi<sup>43</sup>. Et lossist leitud kivi on pea osas tugevalt kannatada saanud XVIII sajandil toimunud ümberehituste ajal, siis saab raidvorme jälgida vaid tiibade osas. Sealt ilmneb, et on tegemist peenelt viimisteldud tööga ajastust, mil teotses lossis Aken ja valmis riigisaal. On võimalik, et 1935. aastal leitud portaalikivi lõvi- ja mehemaskiga pärineb samuti Akeni tööperioodist. Igal juhul on teos meistritl, kelle kuulsus ulatus väljapoole Eestit, nagu seda tõendavad samalaadsed raidkivid Soomes, mis kunagi arvatavasti kuulusid rootsi-soome väejuhi Fincke hauamonumendile Kimito kirikus. Mainitud hauamonument hävitati juba üsna varakult — XVII sajandi viimasel kümnendil —, säilinud fragmentide kohta aga on teada, et need on eesti päritoluga.

Rohkem valgust Akenile kui raidurile heidab temalt loodud Olaf Ryningi hauamonument Tallinna Toomkirikus. Selle kauni hauamonumendi raius Aken a. 1594, niisiis mõni aasta pärast riigisaali valmimist<sup>44</sup>. Ülesehituselt see ligineb tugevalt Passeri poolt loodud Pontus De la Gardie monumendi epitaafi osale, näitab aga detailides ka teisi vorminüansse. Kogu monument tõendab meistri arhitektoonset põhitunnetust, mis võrdnäidete otsimisel viib Loode-Saksa nn.

<sup>42</sup> KA, Baltiska kameralien F. 365 — „Hans Wartmans Rekenskap för ophörd och uttgiftt opa Räfte slott pro anno 1588“.

<sup>43</sup> S. Karling, *op. cit.*, joon. 7.

<sup>44</sup> *Ibidem*, 29.

Weseri renessansi alale, kus eriti viilukaunististes kohtame sellist Madalmaadelt inspireeritud vormikõnet. Palju nõrgemad on Akeni võimed figuraalses osas, nagu seda tõendab Ryningi monumendi keskväljak lamava surnu kujutisega. Selles osas jälgib ta idatraditsioone, mis Liivimaal umbes samal ajal avaldusid eriti lõunapoolses osas. Piiskop Johannes Patriciuse seinahaud pärast aastat 1587 ja Anna de Urzovcze hauakivi umbkaudu aastast 1591 Cäsise Johannese kirikus on headeks näideteks. Ka Liela-Straupe kirikus asuval Roseni hauakivil aastast 1590 kohtame sama nõjatuvat poosi, kusjuures seal rohkem kui eelmistes elavad edasi uute vormide kõrval veel keskaegsed traditsioonid<sup>45</sup>.

Ei kuulu käesoleva kirjutise raamidesse Akeni kui skulptori lõplik analüüs, mis viiks sügavale Eestimaa XVI sajandi kiviplastika vaatlusele. Toodud näidetest selgub aga, et riigisaali ehitustöid juhtinud meister oli küllalt siimapaistev kuju tookordses Tallinna kunstielus, mille juhiks oli juba eespool-mainitud Arent Passer. Kui Passer töötas peamiselt linnas, olid Akeni mõjupiirkonnaks loss ja Toompea. Hiljemini aga, kui lõppesid Johannil algatatud tööd lossis, leidis ka Akeni tööd linna ülesandel, töötades koos Passeriga, mis omakorda lubab näha neis mõlemas tookordse Tallinna kunstielu juhte.

Nagu öeldud, pole riigisaalist tänini säilinud midagi. Kus pole hävitanud ümberehitused, seal on näidanud loodus oma korrigeerivat kätt, nagu ka Rootsis on kadunud kõik Johannil lõunamaised vabatrepid ja rõdud, millede koht pole karedas põhjamaa kliimas<sup>46</sup>. Hoone ehituskäik iseloomustab aga küllaldaselt selleaegseid kunstisuhteid. Kõigepealt ilmneb, kuidas eriti Johann III ajal oli kunstielu seotud kuningavõimuga ning kuidas seejuures tuli valjult arvestada kuningliku ehitusisanda soove. Iseloomustav maale on ka kaasatöötavate jõudude kaader. Seal esineb Rootsist saadetud meistreid, mujalt sisserännanuid ja kohalikke. Välismeistrite päritolus eriti peegeldub maa geograafilise asendi mõju, nagu ka tookordsed kultuurisuhted. Enamik meistreid tuli nüüdki Saksamaalt või Saksamaa kaudu. Kuid Saksamaa ei ole kaugeltki ainuvalitsev — ikka enam annab end tunda Madalmaade kunsti tugev ekspansioonijõud, mille taga seisid tihedad kaubandussuhted. Et Passer oli Hollandi päritoluga, see on leidnud veenvat tõestamist<sup>47</sup>, samale alale viitab ka Akeni kunst, niipalju kui seda valgustab siintoodud vähene materjal. Kuid ka teised maad andsid kunstnikke. Et lossis töötas vene maalija Abraham Juroff, see ei ole mitte juhuslik nähtus, vaid võrdnäiteid ida andvast osast leidub juba keskajal,

<sup>45</sup> E. Körber, Vaterländische Merkwürdigkeiten, III, Wendau 1802, lk. 255, 263, 264-a. Käsikiri OES'i raamatukogus.

<sup>46</sup> J. Roosval, Svensk konsthistoria, lk. 94—95.

<sup>47</sup> S. Karling, *op. cit.*, lk. 30.

olgugi et see osa on teistega võrreldes väike. Eesti ja Soome kunstisuhted ulatuvad samuti tagasi keskaega, eriti aga tihenedes XVI sajandi teisest poolest alates, kus mõlemal maal oli üks ja sama ehitusisand — Rootsi riigivõim. Seejuures on märkimisväärne, et kestab edasi keskaegne vahekord, kus andjaks pooleks oli Eesti: kunstiekspansiooni peasuund on tavaliselt ikka olnud lõunast põhja. Tähelepanu väärib ka Poola andev osa, ning lõpuks — eesti soost meistrid. Toodud andmed tõendavad, et maa pärisrahvast kasutati mitte ainult lihtsa tööjõuna, vaid et üksikud olid jõudnud koguni meistritena juhtivale kohale, eriti raidkunsti alal. Nii peegeldub riigisaali ehituskäigust osa XVI sajandi olusuhteist, milledest mõnigi nähtus ulatub ajas kaugemale tagasi, teiselt poolt aga järgnevatelgi sajanditel pakkudes võrdnäiteid — osalt koguni kõige uuema ajani.

**Arm. Tuulse.**

### **Beiträge zur Baugeschichte des „Reichssaales“ in der Tallinner Burg.**

(Referat.)

Die Baulust Johanns III. hat sich auch in Estland geäußert. Auf Wunsch des Königs gab man hauptsächlich der Burg zu Tallinn (Reval) ein neuzeitliches Gepräge. Ein grösseres Bauunternehmen dort war aber der sog. „Reichssaal“, mit dessen Errichtung man im Jahre 1583 begann. Der erste Bauleiter war Baumeister Antonius Poliensis (nach Munthe: Polwichis). Antonius Poliensis leitete die Arbeiten bis 1585, dann trat Johannes Poliensis an seine Stelle. Schon im nächsten Jahre verliess auch Johannes Poliensis Tallinn, und das Bauunternehmen stockte eine Zeitlang. Man wendete sich mehrmals an den König — er möge einen kundigen Baumeister schicken, der das Gebäude vollende nach dem Wunsche des Königs. Das geschah aber nicht, und nun übernimmt die Bauleitung Hans van Aken, — ein Bildhauer, der bekannt ist durch das Grabdenkmal Olaf Rynings in der Tallinner Domkirche. Als 1589 Johann III. mit seinem Sohn Sigismund in Tallinn eintraf, war der Reichssaal noch nicht endgültig fertig, und der König gab für die weitere Bautätigkeit genaue Direktiven. Nach letzteren kam der Tallinner Reichssaal im allgemeinen sehr nahe dem Stockholmer gleichnamigen Gebäude, an welchem hauptsächlich der Bildhauer Villem Boy tätig gewesen war (Abb. 1). Wie der Stockholmer, erhielt auch der Tallinner Reichssaal eine doppelte Freitreppe und einen Trompeteraltan (Abb. 2). Letzterer wurde aber in Tallinn auf Wunsch des Königs ausserhalb des Hofes verlegt — auf den hohen felsigen Berghang im Westen, wo man einen schönen Blick auf die Gärten und auf das Meer hatte. Dieses war auch der Grund, dass man drei grosse Fenster in die Westmauer legte, um vom Saal aus den schönen Blick zu geniessen. Das Gebäude war im Jahre 1590 fertig, und Aken als Bauleiter erhielt sein Lob und erhöhte Kost. Der Reichssaal stand bis zum Ende der schwedischen Herrschaft, dann verdrängten es die Neubauten, und heutzutage bezeichnet nur die grosse Fenstergruppe in der Westmauer die Stelle, wo einst der Repräsentationsraum Johanns III. stand.

# Moodne eesti ajalooline romaan.

Viimase paari aastakümne jooksul toimunud murranguist meie kirjanduses on kahtlemata täie õigusega saanud eriliseks huviobjektiks laiemale üldsusele ajaloolise romaani esiletung viis-kuus aastat tagasi. Seda huvi õigustab mitte üksnes see nähtus, et pärast ajaloolise jutustuse viljelemist kaheksakümnendail ning üheksakümnendail aastail ja pärast Eduard Vilde ajaloolist triloogiat käesoleva sajandi esimesel aastakümnel kadus ajalooline žanr meie kirjandusest peaaegu täielikult umbes kolmekümneks aastaks ja et nii pika vaheaja järel selle žanri elustumine tundus uudsena ning üllatavana. Seda huvi õigustab palju rohkem see nähtus, et uusaegne ajalooline romaan tungis meie kirjandusse erakordse hooga, tõrjudes paari aasta jooksul kõrvale, olgugi et mitte just pikaks ajaks, kõik teised romaani-liigid.

Kui ajaloolise romaani elustumise esimesel aastal, aastal 1934 ilmus ainult kaks sellealast teost, nimelt Mait Metsanurga „Ümera jõel“ ja August Mälgu „Surnud majad“, siis oli 1936. a. toodangus ajalooline romaan peaaegu ainuvalitsev. „„Muiste“ on praegu lähen-duslik romaani kogu aastatoodangu kohta, mille silmad peagu erandita on suunatud tagasi,“ kirjutas H. Raudsepp 1936. a. romaani-üst ülevaadet tehes. Ning jätkas samas: „Peab tekkinud olema mingi puhkuse, vabakssaamise, hingetõmbamise hetk, et äkki nii paljudel on aega ja meelterahu kirjutada memuaare, olgu otsesel, olgu kirjandusliku teose näol. Ja kes mitte oma isiklikke mälestusi ei kujunda ega soenda, see hangib materjale ja meeleolusid arhiividest ning hakkab „mängima ja unistama“ oma rahva ja ta ajaloo „varase nooruse mängumaal“.“

Tõsi küll, juba 1937. a. kohta konstateeriti, et selle aasta romaani-toodangus olevat ajaloolise romaani osatähtsus kaunis väike<sup>2</sup>, samuti arvati näha võivat ajaloolise žanri harrastuse alal tagasiminekut järg-miselgi aastal<sup>3</sup> ning lõpuks ei etendanud ajalooline romaan ka 1939. a. kaugeltki enam endist osa. Kuid vähemalt üheks aastaks tõusis see romaani-liik ometi kõike muud varujätvaks liigiks ning esines kord rohkem, kord vähem viljeldavana ka igal muul aastal peale kõige viljakamat 1936. a., andes kogusummas kuue aasta kohta ligi paarkümmend niisugust raamatut, mis omavad suuremat või väiksemat kirjanduslikku väärtust, ja peale selle veel kümnekonna teose ümber, mis võivad arvesse tulla ajalooliste teadmiste kandjaina laiadesse hulkadesse.

Mõnevõrra ergutavat mõju avaldas ajaloolise romaani elustu-

<sup>1</sup> Looming 1937, nr. 3, lk. 320.

<sup>2</sup> Eesti Kirjandus 1938, nr. 2, lk. 101.

<sup>3</sup> Eesti Kirjandus 1939, nr. 2, lk. 81.



mine ka draamale, luulele ja novellile, kus paralleelselt romaaniga samuti võis märgata ajaloolise ainetiku kasutamise tõusu. Aga nii silmapaistvale kohale, kui ajalooline romaan, ei tõusnud ajalooline draama, novell, ballaad jne. siiski mitte. Liiatigi ei olnud neil aladel vahepealgi mitte täiesti soikunud ajalooliste teemade käsitus. Kuid kõige selle lähem vaatlus ei kuulu siiski mitte siia, nagu pole siia kuuluvaks loetud ka nende ajalooliste või poolajalooliste romaanide jälgimist, mis puudutavad nii lähedasi sündmusi, nagu Vabadussõda, või viivad sündmustiku kaugemasse minevikku mingeil formaalseil põhjusil, ilma et seejuures omandaks tõelist ajaloolist koloriiti.

Kohe esimeste ajalooliste romaanide ilmumise järel oli meie arvustusele selge, et on toimunud midagi niisugust, mida ei saa mahutada tavaliste igapäevaste nähtuste hulka. Juba Metsanurga „Ümera jõel“ ja Mälgu „Surnud majade“ järel konstateeris Friedebert Tuglas 1934. a. romaanist ülevaadet tehes, et pinev huvi mineviku vastu on tekitanud pöörangu, mis tähistab uut suunda eesti kirjanduses<sup>4</sup>. Ka teine sama aasta romaanitoodangu ülevaate tegija A. Oras usaldas juba nende kahe esimese ajaloolise romaani najal väita, et „mineviku käsitus on võtnud jõudsalt hoogu“, ja nähtavasti arvestas ta muu kõrval ajaloolistki romaani, kui ta samas märkis proosa arengu tähelepanavat vitaalsust<sup>5</sup>.

Paralleelselt teadlikuks saamisega ajaloolise romaani taaselustumise tähtsusest algas ka nende põhjuste selgitamine, mis tingisid selle taaselustumise. Friedebert Tuglas, kes ühena esimesist juhtis tähelepanu ajaloolise romaani pööretsünnitavale tähendusele, oli ühtlasi ka esimesi, keda lähemalt huvitasid uusaegse ajaloolise romaani sünni kausaalsed seosed. Samas aastaülevaates, kus ta ajaloolise romaani harrastusele andis murrangulise tähenduse, on ta katset teinud selgusele saada ka selle murrangu põhjustest.

„Praegu valitsev mõttesuund paneb kord-korralt ikka rohkem rõhku nähtustele ja küsimustele, mille ette võib liita sõna „rahvuslik“,“ kirjutab Tuglas. „On tarvis selgitada meie rahvuslikku olemust, on tarvis teada, kust oleme tulnud, et mõista, kuju peame minema. Sellise selgitustöö parimaks vahendiks on ikka olnud rahva minevikku käsitlev ilukirjandus. Ja nagu selline kirjandus tõusis esialale ärkamisajal rahvaluule, „Kalevipoja“, minevikus ilutseva lüürika ning ajaloolise jutu näol, nii on ta praegugi jälle aktuaalseks saamas. Tõsi küll, nii eestluse kui eesti kirjanduse olukord on võrratult muutunud Bornhöhe ja Saali ning Metsanurga ja Mälgu teoseid eraldaval ajavahemikul, kuid ajastute üldtendents on ikkagi sama.“<sup>6</sup>

Umbes samalaadselt argumenteeris paar aastat hiljem ka Hugo Raudsepp. „Eluolu uusi olukordi pildistades,“ kirjutab Raudsepp,

<sup>4</sup> Eesti Kirjandus 1935, nr. 3, lk. 113.

<sup>5</sup> Looming 1935, nr. 2, lk. 190.

<sup>6</sup> Eesti Kirjandus 1935, nr. 3, lk. 111.

„võidi peagi märkama hakata, et kui olevik on nihkunud, pöördeliselt ja põhialusteni, siis sellest uuest ja muutunust tagasi vaadates ka minevik pole enam endine. Meie uus iseseisev olevik heidab ka minevikule hoopis vastse valgustuse. Võõrad olid meie ajalugu teinud ja seda võõralt ja vaenulikult seletanud. Nüüd kõigest tungib läbi eesti orientatsioon. Oma ajalooteadlased on nüüd pidevat selgitustööd teinud, alavääristavaid hinnanguid kõrvaldanud. Teaduse kannul sammub kiiruga kirjandus. Optimistlik eesti orientatsioon, mis Juhan Luigat vaimustas ja hiljem teadlasi innustas, pidi loomulikult ka meie kirjanikke nakatama, kelle fantaasia ja kujutlemisrõõmul õpetlastega võrreldes on märksa uhkemad vabadused<sup>7</sup>.“

Kolmekümnendate aastate rahvusliku renessansi sotsiaalse tellimuse täitmisenä on tõlgendanud moodsa ajaloolise romaani tekkimist teisedki arvustajad, kuigi mõned ajalooliste romaanide autorid ise on väinud vastu säärasele tõlgendamisviisile. Nii näiteks on Mait Metsanurk ühele intervjuerijale, kes on küsinud, kas ei ole ajaloolise romaani välja kutsunud sotsiaalne tellimus, vastanud, et „ajaloolist romaani võib ja tuleb alati kirjutada“ ning seekordselgi juhtumil polevat mingit tegu sotsiaalse tellimusega<sup>8</sup>. Ta isiklikult olevat romaanis „Ümera jõel“ taandunud minevikku ainult seepärast, et ta selles kujutatud peategelasele olevikust ei leidnud sobivat tausta. Ühtlasi olevat selle romaani peategelase kuju mõlknud ta meeles juba 1926. a., niisiis ammu enne seda, kui tekkis vastav sotsiaalne tellimus<sup>9</sup>.

Aga hoolimata neist vastuväiteist näib siiski olevat nõnda, et Tuglas ning Raudsepp ja samuti ka teised arvustajad, kes on jõudnud nendega ühisele otsusele, on tõele lähemal kui Metsanurk, kuigi seejuures ei tarvitse mitte eitada, et igal ajaloolise romaani autoril on võinud olla ka mitmesuguseid puhtsubjektiivseid põhjusi.

Pidades moodsa rahvusliku liikumise sotsiaalset tellimust peamiseks põhjuseks ning arvestades teatud korrektiivina ka Metsanurga väiteid, näib siiski, et kausaalsete seoste jälgimine ühelt poolt sotsiaalsel ja teiselt poolt puhtisiklikul joonel ometi ei vii meid täie tõeni. Nimelt jääb sel juhul täiesti arvestamata see sisemine seaduspärasus, mis karakteriseerib kirjandust kui autonoomset kunstiala. Kui üllatavana ajaloolise romaani esilekerkimine meile ka tunduks A. H. Tammsaare „Tõe ja õiguse“, Mait Metsanurga „Jäljetu hua“ ning „Punase tuule“, August Jakobsoni „Vaeste-Patuste alevi“ ja paljude teiste sellesarnaste, kahekümnendaile aastaile ja kolmekümnendate aastate esimesele poolele karakteristlikkude teoste taustal, näib ometi olevat võimatu, et nende teoste olemuse ja moodsa ajaloolise romaani olemuse vahel puudub igasugune seos. Ja tõepoolest

<sup>7</sup> Looming 1937, nr. 3, lk. 322.

<sup>8</sup> Looming 1936, nr. 5, lk. 521.

<sup>9</sup> Looming 1936, nr. 5, lk. 523 jj.

saabki ka tegelikult nii mõnegi ühenduslülil järele, kui pisut lähemalt vaadelda neid arengutendentse, mis iseloomustavad meie romaani enne ajaloolise žanri maksvuselepääsu.

Teatavasti oleme võinud jälgida meie kirjanduses käesoleva sajandi kolmanda aastakümne algusest peale uusrealistliku romaani üha hoogustuvat võidukäiku. Sisu ja vormi vahekorras nihkus raskuspunkt viimaselt esimesele, ühtlasi kadus ka see absoluutne vabadus, mille uusromantikud olid jätnud autoreile ainevalikus. Uusromantikute nõue — kirjutatagu ükskõik millest, peaasi, et hästi — asendati nõudega, et ka käsitlusaine ise peaks olema huvitav. Lugejaskond, arvustajad, romaanivõistluste žüriid jne. hindasid tihti kirjanduslikke teoseid ainult niivõrra, kuivõrra neis oli esile kergitatud uusi olustikulisi nähtusi. Seepärast algaski üsna varsti — niipea kui kõik tähtsamad ainekualad, taluelu, rannaelu, aguliolustik jne. olid ära kasutatud — palavikuline jaht uute ainealade järele. Kuid võimalused osutusid ses suhtes siiski üsna piiratuks ja sellest perspektiivist vaadates pidi olema see vaid ajaküsimus, millal jõutakse ajaloolise ainesliku juurde.

Teiselt poolt tõi uusrealistlik suund uute ainealade otsimise kõrval endaga kaasa kindla tõetruuduse nõude, mis üha ortodoksaalsemat kuju võttes muutus lõpuks igatsuseks reportaaži järele. Ei jätkunud enam sellest, et kirjanduslik teos andis tõelisuse illusiooni, vaid ta pidi olema võimalikult üksikasjaliselt dokumenteeritud tõelisuus ise. Ei jätkunud enam lugudest, mis elus tõenäoselt võiksid juhtuda, vaid pidi pakutama väljaspool igasugust kahtlust olevaid „tõestisündinud lugusid“. Ja nõnda pidi seegi tendents viima meie romaani varem või hiljem ajalooni, sest kus on siis veel rohkem päris kindlasti dokumenteeritavaid „tõestisündinud lugusid“ kui just ajaloo.

Lõpuks on väga tõenäoline seegi, et meie romaan tee leidmisel ajaloo juurde mõningaid äratusi on saanud ka väljastpoolt, teiste rahvaste kirjandusest, nagu ju meie kirjanduslikud liikumised eriti „Noor-Eestist“ alates ikka on olnud kord kergemas, kord tugevamas sõltuvuses vastavaist väliseist eeskujudest. Igatahes on mitmel pool välismailgi osalt enne meid, osalt kõrvuti meiega kasvanud huvi ajaloolise ainesliku vastu (näit. saksa kirjanduses L. Feuchtwanger, vene kirjanduses A. Tolstoi jne.).

Puhtkirjanduslikest tegureist võiks tulla ajaloolise romaani taaselustumise põhjusena kaalumisele vahest veel nii mõni muugi peale nende, mida on juba puudutatud, kuid kahtlemata varitseb siin seda suurem subjektiivsuse hädaoht, mida detailsemaks tahetakse arendada vaatlust. On ju siin niigi, ka kõige üldisemat laadi ülevaate piirides püüdes, valju objektiivsuse saavutamiseks kahetsetavalt vähe ajalist perspektiivi.

Pideva puhtkirjandusliku arengujoone olemasolu ajaloolise romaani ning selle vahel, mis oli enne teda, ei ole jäänud hoopis

kahe silma vahele juba varemingi. „Meie ajalooliste romaanide kirjanduslik meetod ei too esile uusi momente,“ kirjutab Hugo Raudsepp, „ta jätkab täies solidaarsuses uusrealistliku miljöö-romaanipärimusi. Ka ajalooline romaan on esmajoones olustiku-romaan, mis oleviku asemel meile avastab mineviku uudismaid. Pearõhk siingi langeb epohhile, ajaloolise tausta väljamaalimisele, kommete demonstreerimisele. Nagu eilses kaasaegses, nii ka tänapäeva ajaloolises romaanis tegeleb esmajoones ajakirjanik faktilise materjaliga, loov kirjanik longib talle järele. Ajalooline taust tundub meile nii suveräänsena, et meil julgust ja auhust jätkub seda vaid restaureerida<sup>10</sup>.“

August Mälk, Mait Metsanurga kõrval teine ajaloolise romaanilustamise pioneeridest, ongi oma loominguga üheks ilmekamaks illustratsiooniks Raudsepa väidetele. Mälgu kaasaja-romaan „Õitsev meri“ (1935), ta silmapaistvaim kirjanduslik saavutus, on tüüpiline miljööromaan, samuti on pühendatud eeskätt tegelaste väliste elutingimuste vaatlusele ta teisedki niihästi varasemad kui ka hilisemad kaasaja romaanid ja ka ajalooline „Surnud majad“ (1934) on peamiselt keskkonda kirjeldav teos. Üksikasjaliselt väljatöötatud, ajajärku väga mitmest küljest haaravad suurejoonelised pildid rõõvretkedest, ikaldusest, katkust ja paljust muust sarnasest Põhjasõja päevil moodustavad „Surnud majade“ kandvama pärisosa. Ja kuigi kõige selle tagapõhjal vaadeldakse veel ka ühe perepoja arengulugu, siis ei omanda viimane oma võrdlemisi hõreda psühholoogilise koe tõttu ometi mitte mingit iseseisvat tähtsust. Nagu Mälgu kaasaja-romaanides, nõnda on ka siin psühholoogilis-isikulooline probleem sisse võetud nähtavasti ainult selleks, et iseseisvat väärtust omavad miljööpildid oleksid viidud võimalikult usutavasse, loomulikuna tunduvasse elulisse seosesse.

Ka Mälgu teine ajalooline romaan, peamiselt Saaremaa läänerranniku olusid XII saj. lõpul ja Sigtuna vallutamist käsitlev „Läänemere isandad“ (1936) taotleb esijooes ajapildi restaureerimist, nagu seda on kinnitanud ka autor ise<sup>11</sup>. Ka ses romaanis omab esmajärgulist tähendust elu-olu värvikas pildistik, kuid erinevalt „Surnud majadest“ ei seo siin üksikuid pilte mitte niivõrra peategelase sisemise arengu jälgimine, kuivõrra seiklusromaanile karakteristlik intriigimelikkude juhtumuste, ähvardavate hädadohtude ning õnnelikkude pääsemiste kuhjamisega.

Mälgust peaaegu veelgi puhtakujulisem miljöökirjeldaja on ajaloolise romaanil alal Enn Kippel. August Mälk on küll ise väitnud, et ta pole kasutanud oma ajaloolisi romaane selleks, et mineviku varjus midagi öelda tänapäevale<sup>12</sup>, kuid ta pole siiski hoopis ilma probleemi-

<sup>10</sup> Looming 1937, nr. 3, lk. 323.

<sup>11</sup> Looming 1936, nr. 6, lk. 654 jj.

<sup>12</sup> Looming 1936, nr. 6, lk. 655.

deta. Ta tegelased ei ole just tulvil täis psühholoogilist sisu, kuid need ei ole siiski ka mitte ainult paljad skeemid. Enn Kippeli puhul aga tõepoolest ei ole peaaegu üldse põhjust kõnelda probleemidest, ega saa tõsiselt juttu olla ta tegelasist kui elavaist inimesist. Kippeli ainus ülesanne näib olevat ajaloolise miljöö elustamine.

Seejuures on Enn Kippel üks meie kõige viljakamaid ajaloolise romaani harrastajaid. Ta alustas Vene-Liivi sõda käsitleva romaania „Suure nutu ajal“ I—II (1936), siirdus siis Põhjasõja ainestiku juurde romaanis „Kui Raudpea tuli“ I—II (1937), elustas liivlaste heitlusi sakslastega XIII sajandi alguses romaanis „Issanda koerad“ I—II (1938—1939) ning on andnud seni viimasena kujutuse 1343. a. vastuhakust romaaniga „Jüriöö“ (1939). Niisiis kirjeldab ta ajaliselt üksteisest väga kaugeid ja järelikult ka väga erinevaid miljööalasid, kuid see asjaolu ei ole ometi mitte pidurdanud ta kirjeldamisindu. Tal ei tule materjalist kunagi puudus, ennem jääb tal seda üle ja siis pakub ta elu-olu pilte nii mõnigi kord ka süžeevabade kultuurilooliste kirjeldustena.

Suurejooneliseks taustaromaaniks on nimetanud Hugo Raudsepp ka Jaan Kärneri „Tõusvat rahvast“ I—II (1936—1937), milles käsitletakse rahvuslikku ning sotsiaalset võitlust Tallinnas 1905. a. ümber<sup>13</sup>. Isikuromaan ei olegi „Tõusev rahvas“ tõepoolest mitte, sest siin, selle asemel et iga tegelast karakteriseerida lähemalt elava inimesena, eelistatakse tegelasteks võtta huviühtlusega seotud rahvagruppe, kollektiivmõisteid, nagu eestlased, sakslased, tööliskond jne. Kuid siiski ei ole „Tõusev rahvas“ ka mitte mingi puhtakujuline miljööromaan, taust ainult tausta enda pärast. Jaan Kärneri tugevad sotsiaalsed kalduvused on tinginud selle, et „Tõusev rahvas“ pole mitte väiksemal määral sotsiaalne teesromaan kui ajalooline miljööromaan. Aga kuigi siin on ka muud peale ajaloolise miljöö, on viimast siiski nii palju, et see on põhjust andnud „Tõusvat rahvast“ nimetada ajaloo toormaterjalide koguks<sup>14</sup>.

Samuti nagu Kärneri teos ei ole puhtakujuliseks ajaloolist miljööd käsitlevaks romaaniks, nõnda ei ole seda mitte ka K. A. Hindrey ja M. Metsanurga siiakuuluvad romaanid.

K. A. Hindrey „Urmas ja Merike“ I—II (1935—1936), „lugu aasta 1000 ümber“ — nagu märgib autor ise alapealkirjas, püüab pakkuda viikingiaegsest Eestist nii laiahaardelist pilti, et August Palm seda teost arvustades võis koostada üsna pika nimestiku neist olulisemast küsimusist, mida siin puudutatakse. „Siin taotletakse anda läbilõiget kogu tolaaegsest ühiskonnast,“ kirjutab A. Palm, „kujutatakse maakondade ja kihelkondade korraldust, üleriiklikku maapäeva, kombeid ja tavasid (veretasu), perekonda (naitumisviisid, mitmenaise-

<sup>13</sup> Looming 1937, nr. 3, lk. 323.

<sup>14</sup> Looming 1938, nr. 3, lk. 300.

pidamine, naise seisukoht, suhtumine vigaseisse lastesse ja tütarlastesse, poegade kasvatus), usundit (nõiad, usk ennustustesse ja unenägudesse, Taara-usk ja ristiusk, usulised talitused, matusekombed), ainelist kultuuri (riietus, elamud), sõjalist kultuuri (relvad, hobused, maavalve, kaitselinnused, sõjakäigud maal ja merel, sõjaliste ühistoimingute küsimus), seisuslikku kihistust (põline „aadel“, alam seisus, seltskonnaheidikud, orjad-sõjavangid), eri maakondade rahvastiku temperamendi erinevusi, suhtlemist naaberrahvastega (Leeduga, Venega, Rootsiiga) ühes üldise ajaloolise olukorra tähistamisega taustana, maastikku, rahvusvahelist kauplemist Raiküla kaubalaadal, lisaks hulka individuaalseid isikukujusid jm... Etnograafilist ja ajaloolist ainekku on paiguti nii tihedalt, nagu oleks tegemist ajajärgu populaarteadusliku illustreerimisega<sup>15</sup>.”

Nagu nähtub sellest, on K. A. Hindrey romaan säärase ainesliku poolest, mis karakteriseerib keskkonda, äärmiselt rikas. Kuid Hindrey ei takerdu siiski mitte ühekülgssesse väliste elutingimuste vaatlusse. Isegi oma romaani kõrvaltegelastesse ei suhtu Hindrey enamasti mitte nagu mõnesuguseisse keskkonna illustratsioonidesse. Teda huvitab mitte ainult see, millises sõltuvuses on isik miljööst, vaid ta püüab näha iga oma tegelast mitmekülgse elava inimesena võimalikult kõigi nende komponentide valgusel, mis ükskõik millisel viisil tulevad arvesse isiku sisemise olemuse kujundamisel. Nõnda saab Hindreyle iga ta romaanitegelane psühholoogiliseks probleemiks. Ning probleeme — neid võrsub Hindreyle veel paljust muustki.

K. A. Hindrey teine ajalooline romaan „Loojak“ („Nõid“ ja „Lembitu“) I—II (1938), mis käsitleb Lembitu aega, pakub nagu „Urmas ja Merikegi“ äärmiselt laia, kuigi mitte samal määral üksikasjalise miljööpildi, ning avardub ühtlasi nagu seegi miljööromaan pinnalt probleem- ja psühholoogiliseks romaaniks.

Oma üldlaadilt on K. A. Hindrey romaanidele mitmeti lähedased ka Mait Metsanurga ajaloolised romaanid „Ümera jõel“ (1934), milles käsitellakse ajajärku Ümera lahingu ümber, ja „Tuli tuha all“ (1939), Põhjasõja-eelsete olude kujutus. Metsanurgagi romaanides langeb tugev aktsent miljöole, kuid nagu nägime juba eespool, lähtus Metsanurk ta enda sõnade järgi „Ümera jõel“ loomisel mitte keskkonnast, vaid tüübist. Samuti on väga silmapaistvale kohale nihutatud isikukujutus ka romaanis „Tuli tuha all“. Ning lõpuks on Metsanurk sotsiaalne võitleja, kes ajaloolisteski romaanides pole saanud end täiesti maha salata.

Hoolimata mõningaist kõrvalekaldumisist kannab meie uusaegne ajalooline romaan üldiselt realistliku miljööromaanis iseloomu. Ta on samasuguse tõetaotluse sihiga püüdnud pakkuda elupilte ajaloost, nagu pakkus neid varemini kaasaegne romaan kaasajast. See asja-

<sup>15</sup> Eesti Kirjandus 1937, nr. 6, lk. 323.

olu on aga teinud kirjanikule paratamatuks vajaduseks põhjaliku tutvumise käsitleda kavatsetava küsimustekompleksiga mitte ainult kirjanduse, vaid ka arhiivide kaudu, ja mitte ainult ajaloo, vaid ka teistel aladel.

Kui kaugele meie kirjanikkude eeltööd ajalooliste romaanide kirjutamisele asudes on ulatunud, selle kohta ei ole praegu veel kuigi palju otseseid andmeid. Et aga ses suhtes vähemalt mõni aeg tagasi olukord ei olnud ammugi mitte ideaalne, seda võivad igatahes kinnitada need, kellel on ülevaadet meie teaduslikes asutisises talletatud materjalide kasutamisest. Nii näit. kirjutas „Loomingus“ varsti pärast esimeste ajalooliste romaanide ilmumist A. Merivälja, kellel ilmsesti ei puudu informatsioon meie arhiivide kasutamisest, järgmist: „Kahjuks meie kirjanikud on oma teoste kirjutamisel Eesti teaduslikke asutisi kasutanud väga vähe. Senine tutvumine meie ajaloolise minevikuga on piirdunud peale väheste erandite ainult vastava teadusliku kirjandusega, ja sagedasti sedagi mitte küllaldasel määral, nagu seda tõendavad ajaloolise sisuga teosed ise tihti kõige selgemalt“<sup>16</sup>.

Hiljemini on olukord ses suhtes igatahes paranenud. Nii on Jaan Kärner seletanud ühes intervjuus oma usutlejale, et ta eeltööde tegemisel „Tõusva rahva“ jaoks on lugenud memuaare ja uurinusi 1905. a. sündmusist, on läbi töötanud suure hulga ajalehtede aastakäike ning on käinud materjalide otsingul arhiivides<sup>17</sup>. Samuti on kinnitanud ka Enn Kippel, et ta peale trükiallikate on läbi töötanud arhiivimaterjale, külastanud mitmesuguseid muuseume, lähemalt uurinud muu seas sõjamaalegi<sup>18</sup>. Kuid osa ajalooliste romaanide autorite kohta pole hilisemastki ajast kindlasti teada, et nad oleksid kasutanud ka midagi muud peale trükiallikate.

Kuivõrra tõetruud on ajalooliselt meie senised ajaloolised romaanid, seda küsimust ei ole praeguseni veel kuigi põhjalikult jälgitud. Kirjanduskriitikud on seda küsimust tavaliselt puudutanud vaid möödamindes, spetsialistid-ajaloolased on aga ainult mõnel üksikul juhul võtnud sõna ajalooliste romaanide kohta. Selle pinnalisevõitu sõelumise tulemusena on seni eksimusi ajaloolise tõe vastu avastatud ainult võrdlemisi tähtsusetuis detailides, kuna kõiges olulisemas meie ajaloolised romaanid on leitud vastavat ajaloolisele tõele.

Kirjanduskunstilisest seisukohast hindajaile aga ongi see küsimus olnud võrdlemisi kõrvalise tähtsusega ning nii mõnelgi juhul on just need teosed, mida ajaloolise tõe seisukohast on peetud eriti väärtuslikeks, puhtkirjanduslike väärtusküsimuste selgitamisel jäänud varju. Ei ole Jaan Kärneri hoolikas kogumistöö, materjali hulk ja selle täpsus kirjanduslike hindajate silmis ometi jõudnud üles kaaluda ainestiku kunstilist organiseerimatust. Ei ole ka Kippeli

<sup>16</sup> Looming 1935, nr. 2, lk. 173.

<sup>17</sup> Tänapäev 1936, nr. 7, lk. 228.

<sup>18</sup> Tänapäev 1936, nr. 4, lk. 125 jj.

ajaloolisest seisukohast küllalt ilmekaist ja arvatavasti ka täpseist olustikupiltidest selleks küllalt, et täiesti märkamata ning häirivalt mõjumata jääks psühholoogiline pinnalisus, maitse suhteline kujunematus ning odavavõitu efektide harrastus. Neist mõlemast ilmselt rohkem on eksimusi ajaloolise tõe vastu nii Mälgul, Hindreyl kui ka Metsanurgal.

Kuid Mälgu miljööpiltide kunstiline reljeefsus ja ta keele kindel omapära vabandavad eriti „Surnud majades“ mitte ainult mõningaid ajaloolisi eksimusi, vaid ka puhtkirjanduslikke puudusi: kinoromantilist intriigiarendust, psühholoogilist kindlusetust ja karakteristika ühekülgsust. Samuti aitab Metsanurgagi juures ta ideeline pinge, tüübi- ja olustikukujutuse kindlakäelisus üle saada mitte ainult ajaloolistest kõmistustest, vaid ka sellest nõtkusepuudusest, mis Metsanurgal nii ühes kui teises romaanis kohati tuleb ilmsiks. Ning kui Hindrey romaanis „Urmas ja Merike“ ajaloolised küsitavused koos kompositsioonilise koondamatusega asetada ühele vaekausile ja teisele psühholoogiliste ning kultuurilooliste tähelepanekute ääretu rohkus, terav analüüsivõime ja vaimukas käsitlusviis — siis ei ole kahtlust, et see, mis on teisel, kaalub esimese kergesti üles.

Kõik need autorid, kes on esinenud ajaloolise romaani alal, on käsitelnud oma teistes teostes ka kaasaega. Ning üldiselt sellistena, millistena meie neid tunneme nende olevikku käsitlevaist teoseist, leiame neid ees ka siis, kui nad on pöördunud minevikku. Keegi ei saa oma minast üle ühe sammuga, kui üllatavalt teissugusesse ümborusse ta lähekski. Hindrey on jäänud Hindreyks, Metsanurk Metsanurgaks ja Mälg Mälguks ka ajaloolises romaanis, nagu on tõestanud ühes artiklis paljude nii ilmekate näidetega A. Kaal<sup>19</sup>.

Ajaloolise romaani taaselustumine ning senine areng mahuvad orgaaniliste lülidena nii iga üksiku kõnesolnud autori loomingusse kui ka eesti kirjanduse üldraamidesse. Kuid see ei tähenda siiski mitte igasuguste murranguliste üllatusmomentide mahavaikimist. Kahtlemata laienes meie moodsa romaani ainevald murranguliselt, kuid kõik muud üllatused peale selle jäid küll tõepoolest tulemata. Igatahes ei tulnud mingit märgatavat pööret romantismi suunas, kuigi seda ennustati nii mõnegi arvustaja poolt<sup>20</sup> ja kuigi ajalooliste romaanide kalduvuses möödunud aegade hämarusest üleskergitatud isikuid ja olusid näha päikesepaistelisemaina kui nad tõeliselt võisid olla, arvati märgata võivat sellekohast tähendusmärki. Hilisemad kogemused näitasidki, et üksi idealiseerimiskalduvusest neid järeldusi teha osutus siiski liiga varaseks.

Nagu läbi nii mõnegi teise ajastikuala, nõnda tormas realistlik miljööromaan ka läbi ajaloo, kasutas paari aasta jooksul ära need

<sup>19</sup> Eesti Kirjandus 1937, nr. 10, lk. 489 jj.

<sup>20</sup> Eesti Kirjandus 1935, nr. 3, lk. 113.



soodsamad võimalused, mida see pakkus, ning jäi siis suhteliselt tagasihoidlikus ulatuses püsima taluelu, agulielu ja teisi üsna tühjaks-ammutatud alasid käsitlevate romaanide kõrvale. Kummaks on siin rohkem võimalusi, kas uueks tõusuks mingil ettenähtamatul lükkel või senisest veelgi suuremaks tagasitõmbumiseks — selle üle otsustamiseks ei ole praegu igatahes mitte mingisuguseid kindlamaid andmeid.

Oskar Urgart.

### Le roman historique estonien moderne.

(Résumé.)

Après un intervalle de presque trente ans on a recommencé en 1934 à cultiver le roman historique dans la littérature estonienne et au cours de six années, jusqu'en 1939, il a paru environ vingt ouvrages qui ne manquent pas de valeur littéraire, mais en outre encore toute une série d'oeuvres qui n'ont certes pas de qualités littéraires remarquables, mais qui peuvent pourtant entrer en ligne de compte comme apportant des connaissances historiques dans les masses. Les motifs les plus importants pour qu'on les mette à utiliser des sujets historiques ont été: 1) le mouvement national des années trente, qui exigeait notamment qu'on donnât un caractère héroïque au passé de l'Estonie, 2) la nécessité pressante apparue dès les années vingt de trouver une matière agissant d'une manière rafraichissante, jusqu'alors peu employée ou tout à fait inutilisée dans la littérature, — et 3) l'intérêt croissant pour toute espèce „d'histoires vraies“, pour les chroniques où tout pourrait au besoin être prouvé par les documents. Continuant les traditions du roman de genre réaliste consacré à la vie contemporaine le roman historique est resté aussi réaliste et a mis l'accent principalement sur la couleur locale. Ont cultivé le roman historique pendant ces années avec les résultats les plus remarquables M. Metsanurk („Au bord de l'Ümera“, 1934 — et „Le feu sous la cendre“, 1939), A. Mälik („Les maisons mortes“, 1934), K. A. Hindrey („Urmas et Merike“, I—II, 1935—36), J. Kärner et Enn Kippel.

## Harold Temperley ja ta elutöö.

Möödunud aasta augustis saabus kurb teade, et Harold William Temperley, Ajalooliste Teaduste Rahvusvahelise Komitee endine president ja üks imposantsemaid kujusid nüüdisaegses ajaloolasteperes, on 11. juulil Cambridge'is elavate kirjast lahkunud. See teade tundus seda masendavamana ja hämmastavamana, et Temperley oli mees alles täis energiat ja elujõudu, vaevalt jõudnud üle 60. eluaasta läve.

Harold Temperley sündis 20. aprillil 1879, õppis Cambridge'is Peterhouse'i kolledžis ja oli aastast 1904 sealsamas õppejõuks, pärast Maailmasõda *reader*'ina ja aastast 1930 korralise professorina. Ta kuulus tuntud inglise ajaloolase ja kirjandusloolase A d o l -

phus William Ward'i õpilaste ja lähemate kaastööliste ringi. Ward võttis juhtivalt osa ulatuslike koguteoste „Cambridge Modern History“ (12 köidet, 1902—1912) ja „Cambridge History of English Literature“ (15 köidet, 1907—1916) toimetamisest. Abistades teda neis palju vaeva ja suurt eruditsiooni nõudvais üritusis omandas Temperley head kogemused ja vilumused teaduslike väljaannete redigeerimisel ja toimetamisel. Hiljemini oli Temperley ka pikema aja jooksul (a. 1923—1937) „Cambridge Historical Journali“ peatoimetaja.

„Cambridge Modern History“ kallal töötades sattus Temperley juba üsna noorelt Lähis-Idaga ja selle keerulise ajaloo seotud küsimustele, mis kujunesidki ta ajaloo teadusliku uurimistöös tähtsaimaks huvi- ja harrastusalaks. Ta õppis ära Balkani keeled ja teostas sageli uurimisreise Balkani riikidesse, kus tal oli võimalus pealt vaadata ja kaasa elada kiiretempolist ja vaheldusrikast sündmustekäiku Maailmasõja eel, ajal ja järel, alates noortürklaste revolutsioonist a. 1908 ja Abd-ul-Chamid II troonilt tagandamisest a. 1909 kuni Albaania piiri reguleerimiseni a. 1921. Serbia alu külastas ta oma elu jooksul tervelt 16 korda. Maailmasõja ajal võttis Temperley ohvitserina osa W. Churchill'i algatusel a. 1915 korraldatud Dardanellide ekspeditsioonist, mis teatavasti lõppes nurjumisega. Haigustunud selle puhul raskesti, siirdus ta kindralstaabi ohvitserina sõjaministeeriumi teenistusse. Maailmasõja lõpujärgul viibis ta a. 1918 Saloniki rindel, kus murti Bulgaaria vastupanu ja saavutati võimalus Austriale lõuna poolt kallale tungida. Sõjalise atašeenä võttis Temperley osa vaherahu sõlmimisest Bulgaariaga ja teostas läbirääkimiste pidamiseks seiklusliku reisu Montenegrossse. Järgneval aastal võttis ta Briti delegatsiooni liikmena osa Pariisi rahukonverentsist.

Alles sõja järel võis Temperley jälle tagasi pöörduda pikkade aastate jooksul katkestatud õpetamis- ja uurimistegevuse juurde. Ent nüüdki tuli tal pidevalt palju aega ja energiat pühendada mitmesuguseile organiseerimistöödele. Näit. võttis ta suure innu ja agarusega osa ajaloo teadlaste rahvusvahelise koostöö uuestielustamisest, süvendamisest ja edasiarendamisest. Halvdan Koht'i, Henri Pirenne'i ja Michel Lhéritier' kõrval oli ta alates 1926. aastast, mil rajati *Comité international des sciences historiques*, kõigi maade ajaloo uurijate organiseerimise ja nende tegevuse koordineerimise innukamaid õhutajaid ja energilisemaid teostajaid. Selliseks tegevuseks omas ta erakordselt häid eeldusi. Teotsedes peamiselt viimase paari sajandi rahvus- ja riikidevaheliste suhete uurijana oli ta ühtlasi ise oma mentaliteedilt rahvusvaheline vaim (*un esprit international*, nagu teda ühes järelehüüdes on iseloomustanud H. Koht), sügavasti humaanne isiksus, kelle uhke džentlmenivälimuse taga peitusid siiras ja sõbralik suhtu-

mine kõigisse rahvaise, heatahtliku huumori välgatused ja vääramatu tasakaalus ning objektiivsus.

Ajalooliste Teaduste Rahvusvahelise Komitee presidendina aastail 1933—1938 täitis Temperley vahendaja ja kokkusobitaja ülesandeid eri maade ajaloolaste suhtes mitte väiksema oskuse ja eduga kui ta populaarne eelkäija H. Koht. Ta laialine tutvuskond, hea keelteoskus ning suur organiseerimis- ja algatamisvõime aitasid olulisel määral kaasa komitee tegevuse arenemisele ja laialdumisele. Et Kaug-Ida maid lähemalt tööle kaasa tõmmata, teostas Temperley reisu Jaapanisse ja Hiinasse, saavutas Hiina astumise komiteesse ja viis läbi erikomisjoni asutamise Kaug-Ida rahvaste ajaloo võrdlevaks uurimiseks. Presidendi kohalt Zürichi kongressil lahkudes rõhutas ta, et eri maade ajaloolaste vahel peab loomuliku nähtusena esinema võistlus, kuid see olgu *rivalry of peace, not of war*. Sellist heatahtlikku ja vastastikusest usaldusest kantud võistlust kultuurihüvivate loomisel ja levitamisel õhutas Temperley pidevalt kogu oma tegevuse kestel. Seetõttu sai ta lahkumisel presidendi kohalt septembris 1938 väga soojade ja südamlikkude poolehoiuavalduste osaliseks.

Ajaloolise uurimistöö alal esines Temperley hea teadusliku südametunnistusega ja arenenud vastutustundega õpetlasena, kes töötas küll aeglaselt, aga seda põhjalikumalt, täpsemalt ja meetodikindlamalt. Ta uurimused kuuluvad parima hulka, mis uusima aja rahvusvaheliste suhete kohta üldse on avaldatud.

Maailmasõja ajal (a. 1915) ilmunud töös „Frederick the Great and Kaiser Joseph“ käsitleb Temperley Preisi kuninga Friedrich II võistlust ja vastuolusid Saksa-Rooma riigi keisri Josef II-ga, järelikult Preisi-Austria dualismi algusaegu Seitsmeaastase sõja ja Suure Prantsuse revolutsiooni vahelisel ajavahemikul.

Juba noore uurijana oli Temperley avaldanud Inglise suure välisministri George Canning'i biograafia (a. 1905). Siitpeale töötas ta paarikümne aasta jooksul Canningi välispoliitikaga seotud probleemide kallal ja avaldas sellise töö tulemusena ulatusliku monograafia „The Foreign Policy of Canning 1822—1827“ (London, 1925; XXIV + 636 lk.). See laialisele arhiiviainesele toetuv teos on esimene valjult-teaduslik uurimus Canningi ajastu välispoliitika kohta. Ta koostamisel on peamiselt kasutatud Londoni, Pariisi ja Viini arhiivide ürikulist materjali, selle kõrval aga ka üsna suurel määral Inglise riigitegelaste (Granville'i, Bathurst'i jt.) andmeterikkaid perekonnaarhiive. Tähtsaks allikaks osutus Temperleyele eriti vürstinna Dorothea Lieveni (sünd. Benckendorf), Venemaa Londoni saadiku abikaasa päevik, mis seni arvati samavõrra lootusetult kaduma läinud olevat, nagu enamik Titus Livius'e raamatuid, mis aga siiski oli säilinud ja Canningi välispoliitika kohta pakkus rikkalikke andmeid, eriti

Inglise-Vene suhteid käsitlevas osas. Etendas ju vürstinna Lieven väljapaistvat osa tolle aja diplomaatilistes ringides ja seisis väga lähedal nii monarhidele kui väljapaistvaile riigitegelasile. Tundes hästi ametlikku ürikulist materjali on Temperley seda püüdnud võimalikult täiendada mitmesuguseist teistest allikaist ammutatavate teadetega. Ta rõhutab, et välisministrite tegevuse tõelised motiivid ei peitu kaugeltki alati nende ametlikes pabereis. Eriti kehtivat see Canningi kohta: diplomaatilise edukuse tõelist võtit tuleb näha vastava diplomaadi väljakujunenud isiksuses, Canning oli aga ülimal määral selline teravakontuuriline isiksus, kellest suuremat ei olevat üldse seisnud Inglise diplomaatia teenistuses.

Oma teose esimeses osas iseloomustab Temperley diplomaatilisi ja riikidevahelisi suhteid Euroopas Canningi võimuletuleku (a. 1822) eel. Ta näitab, kuidas eelmine Inglise välisminister Castlereagh, keda varemini peeti ideelagedaks, piiratud mõistusega reaktioonääraks ja Metternichi interventsioonipoliitika kindlaks toetajaks, hakkas oma elu viimaseil aastail üha enam eemalduma Püha liidu süsteemist, mis oli vastuolus Inglismaa tõeliste huvidega. Kuigi oma mentaliteedilt läbi ja läbi konservatiivne, ei saanud Castlereagh pooldada alatisi sõjalisi ja muid interventsioone Lääne-Euroopa nõrgemaisse riikidesse neis arenevate liberaalsete liikumiste lämmatamiseks. See objektiivne hinnang Castlereagh' välispoliitika kohta ühtib üldiselt küsimuse parima tundja prof. C. K. Webster'i seisukohtadega, nagu need esinevad Temperley monograafiaga üheaegselt ilmunud uurimuses „The Foreign Policy of Castlereagh“ (London, 1925).

Huvitava käsitelu esitab Temperley Canningi juhtivate poliitiliste ideede kohta. Sisepoliitika suhtes olevat Canning olnud tugevasti E. Burke'i poolt mõjustatud *philosophy*. Viimase eeskujul pidanud temagi ühiskonda elavaks organismiks, elusaks müstiliseks puuks, mille juured ulatuvad minevikku ja mis oma oksid välja sirutab tuleviku suunas. Inglise riiklik põhikord oma võimude tasakaalu ideega vastanud Canningi arvates hästi organismi mõistele ja kindlustanud poliitilisi vabadusi, takistades neid degenerereerumast anarhiaks. Rahvuse õiget tahet esindavat parimini ajaloolises, orgaanilises arenemisprotsessis kujunenud institutsioonid ja sotsiaalsed rühmitised, mitte aga rahvastiku abstraktne aritmeetiline enamik. Olles neil kaalutlusil valimisõiguse laiendamise ja parlamendireformi vastane, arvestas Canning majandus-, eriti aga välispoliitika alal üsna oluliselt siiski uusi, tõusvaid ühiskondlikke jõude ja püüdis rahuldada esijoones tööstuskaubanduslike rahvakihtide huve ja erisoove. Ta hindas väga kõrgelt keskklassi, mille ühiskondlikuks funktsiooniks olevat moodustada tasakaalustava elemendi konservatiivse aristokraatia ja radikaalse ning rahutu demokraatia vahel. Canningi välis-

poliitika toetus põhimõttele, et rahvaid ei saa valitseda üldiste ja universaalsete maksimide najal, ükskõik kellest viimased ka lähtuksid — kas Pariisi maailmaparandajaist — jakobiinest, Püha liidu reaktioonilistest despootidest või liberaalse hoiakuga Itaalia rahvuslastest — karbonaarest. Nende ideoloogiliste suundade kõrval esindas Canning oma välispoliitilises tegevuses oportunistlikult häälestatud, realistlikku natsionalismi ja arvestas esijoones oma riigi ja rahvuse konkreetses tegelikkuses antud, ajaoludest tingitud reaalseid huve. Seetõttu pidi Canningi välispoliitiline suund paratamatult teravasti kokku pörkama Püha liidu kongresside-süsteemi unifitseerivate tendentsidega ja meetoditega.

Edasi näitab Temperley üksikasjaliselt, kuidas Inglismaa Canningi juhtimisel järjest enam eemaldus Püha liidu süsteemist, mis selle tagajärjel olulisel määral pragunes. Inglismaa kõrvaletõmbumisega sai Viini kongressi järel tekkinud riikidevaheliste kongresside süsteem otsustava hoobi. Peatugem käesolevas vaid paaril tähtsamal momendil, mis aitavad illustreerida Canningi välispoliitika pöördeid tähtsust.

Kui emamaast lahkulöönud Hispaania asumaid Ameerikas kavatseti rahustada Püha liidu tavaliste meetoditega, keeldus Canning jaanuaris 1824 sellist interventsioonipoliitikat kaasa tegemast. Ilmā Inglismaa osavõtuta osutus aga võimatuks korraldada ookeanitagust karistusekspeditsiooni. Canningit juhtis seejuures peamiselt püüe kindlustada Inglismaale takistamatu kaubanduslik suhtlemine Lõuna- ja Kesk-Ameerika aladega: oli ju Inglismaa kõige otsesemalt huvitatud Hispaania tülika koloniaalsüsteemi kokkuvarisemisest. Canningi käitumist selles küsimuses hõlbustas asjaolu, et Hispaania ise, kus viibisid veel mässuliste rahustamiseks kohale saadetud Prantsuse ekspeditsiooniväed, oli seega nagu Prantsuse mõju alla sattumas. Juhul, kui Prantsusmaa tõuseks sõjaliste jõudude najal mõjule Hispaanias, pidi Inglismaale ometi lubatud olema kindlustada diplomaatiliste vahenditega oma puhtmajanduslikke huve endisid Hispaania asumais. Siiski püüdis Canning kaua vahendada Hispaania ja ta asumaade vahel ja otsustas viimaseid tunnustada iseseisvate riikidena alles seejärel, kui Hispaania oli kangekaelselt kõik vahenduskatsed tagasi lükanud. Sel puhul tekkis Inglismaal äge sisepoliitiline võitlus Canningi pooldajate ja ta vastaste vahel. Londoni ja teiste linnade suurkaupmehed pooldasid Canningi suunda ja esitasid valitsusele sellesisulisi petitsioone, kuna aristokraatlikud ringkonnad, osa valitsuse liikmeid ja kuningas George IV seisid järsult uue suuna vastu. Siiski viis Canning oma tahte läbi ja tunnustas 1824. a. lõpul Ameerikas tekkinud uusi riike.

See samm oli väljakutseks reaktioonilisele Euroopale. Venemaa, Austria, Preisimaa ja teised esinesid üksteise järel ägedate protestidega, ent need jäid tagajärjetuiks. Seega oli Canning kätte

maksnud Inglismaa majoriseerimise eest Troppau, Ljubljana ja Verona kongressil. Inglismaa, kes seni oli olnud „Euroopa saba“, haaras jälle algatava osa endale ja tõsis „Euroopa peaks“. Detsembris 1826 võis Canning iseteadvalt konstateerida: „Ma kutsusin ellu Uue Maailma, et taas jalule seada Vana Maailma tasakaalu.“ Neid sõnu on teravalt arvustatud, nähes neis ainult retoorilist fraasi ja edevat poseerimist. Temperley leiab siiski, et Canningil on teatavas mõttes õigus. Kuigi uued Ameerika riigid ei tähendanud reaalsete jõuühikutena esialgu kuigi palju, lõi Inglismaa ometi senise kongressisüsteemi aluste õõnestamisega alused uueks ja tervemaks tasakaaluks riikide ja rahvaste vahel.

Suur osa Temperley tööst on pühendatud Läähis-Ida, eriti Kreeka küsimusele 1820-ndail aastail. Temperley näitab üksikasjaliselt, kuidas Canning selgi alal esines algatava teerajajana. Kui kreeklaste vabadusvõitlus äratas kogu Euroopas elavat vastukaja ja tekkis hoogus filhellenistlik liikumine, ei suutnud Püha liit enam endise edukusega Euroopa sandarmi osa teostada. Vene keiser Aleksander I pettus elu lõpul Metternichi süsteemis ja hakkas osutama kalduvust Inglismaale lähenemiseks, et saavutada Kreeka-Türgi tülis mingit mõistlikku kompromissi. Selles suunas mõjustas teda tugevasti vürstinna Lieven, kes Canningiga kokkuleppel teostas reisu Venesse. Kuigi Aleksander I äkki suri, läks edaspidine areng kord rajatud suunas edasi. Lord Wellington, kelle Canning saatis tervitama ja õnnitlema uut keisrit, Nikolai I-t, sõlmis Peterburis 4. IV 1826 nn. Kreeka protokoll, mille järgi Inglismaa ja Venemaa kohustusid ühiselt vahendada Kreeka ja Türgi vahel. Kutsudes seda sündmust diplomaatiliseks revolutsiooniks omistab Temperley talle otse pöördelise tähtsuse Euroopa välissuhete ajaloos Viini kongressi järel. Venemaa lähenemine Inglismaale võttis Metternichilt iga võimaluse senise reaktsioonilise interventsioonipoliitika jätkamiseks ja avas sellega tee Kreeka küsimuse lahendamisele uute meetoditega ja uues vaimus.

Temperley käsitleb huvitavalt neid raskusi, millega Canningil tuli oma kodumaal võidelda oma uue suuna teostamisel. Eriti palju tüli valmistas algatusvõimsale välisministrile konservatiivselt häälestatud kuningas George IV, kes kartis üle kõige „jakobiinliku revolutsiooni“ tekkimist Inglismaal ja uskus ainult tiheda liidu kaudu teiste kroonitud peadega võivat sellist hädaohtu ära hoida. Pealegi oli George IV Hannoveris piiramatul võimuga valitseja ja võis siin iseseisvamalt ajada oma välispoliitikat. Alul intrigeeriski kuningas agaralt Canningi seljataga ja pidas teiste isikute kaudu salaja teiste valitsejatega ja riigitegelastega sidemeid. Näit. oli Wellington kirjavahetuses Metternichiga, kusjuures muu seas arutati Canningi kukutamise küsimust. Siiski õnnestus osaval ja energilisel Canningil alistada varsti George IV oma tahtele. Aastail

1826—1827 oli Canning Inglise välispoliitika alal juba täielikult pere-mees ja ta autoriteet oli kogu Euroopaski erakordselt suur.

Oma poliitikale otsis Canning rohkem toetust avalikkuse poolt, kui seda diplomaadid olid seni harrastanud. Ta sai aru ajakirjanduse erakordsest tähtsusest ja kasutas osavalt seda vahendit oma diplomaatia huvides. Kuna vana kooli diplomaadid olid vaid salaja lانسseerinud ajalehtedesse endile kasulikke teateid, hakkas Canning seda tegema täiesti avalikult. Ta avaldas mõnigi kord ajalehtedes üsna värske diplomaatilise kirjavahetuse mõne küsimuse üle ja esitas samuti parlamendile sageli diplomaatilisi akte. Ka käsitles ta jooksivaid välispoliitilisi päevaküsimusi mitte ainult parlamendis, vaid ka väljaspool viimast peetud kõnedes, eriti oma valimisringkonnas Liverpool'is. Sellega tunnustas ta teadlikult uut võimu — avalikku arvamust. Nii iseloomustab Canningit kui välisministrit teatav liberaalne, isegi demokraatlik joon. Vana kooli diplomaadid taunisid teravalt ta meetodeid, tundsid aga ta ees otse müstilist hirmu. Seevastu saavutas Canning inglise rahva keskel lausa erakordse populaarsuse, nii et teda võidi võrrelda Inglise populaarseima riigitegelasega — Pitt vanemaga. Canning oskas teha välispoliitika populaarseks, ilma et see oleks lakanud olemast tõhus ja mõjukas. Väliselt sageli impulsiivne ja emotsionaalne, oli Canningi poliitika oma püüdlusis ja meetodeis siiski vägagi realistlik ja mõistuspärane. Canning ei uskunud pimesi ei despootide ega demokraatide jumalikke õigusi, vaid arvestas peamiselt oma rahva ja riigi konkreetseid huve ja toimis suure paindlikkusega vastavalt antud olukorrale. Ta kaine reaalspoliitika, mis pidas tihedat kontakti avalikkusega, oli tolle aja oludes murranguline nähtus. Väljaspool Inglismaad kujunes Canning, osalt ilma tahtmata, Metternichi suureks vastasmängijaks, kõigi liberaalsete kihtide toeks ja lootuseks. Ta poliitika kehastas järelikult, hoolimata rõhutatud rahvuslikust hoiakust, siiski suurel määral ka Euroopa üldisi ideepoliitilisi tendentse. Püha liidu süsteemi kokkuvarisemise järel elasid Canningi poolt loodud traditsioonid ja meetodid lakkamatult edasi, mõjustades nii Inglismaa kui ka teiste riikide välispoliitika arengut.

Juba meistriteoses Canningi välispoliitika üle olid Temperleyl Lähis-Ida probleemid seisnud üsna nähtaval kohal. Selle eeskujuliku uurimuse ilmumise järel pühendus Temperley täielikult Inglise Lähis-Ida poliitika selgitamisele. Kõigepealt kavatses ta kirjutada teose ajavahemiku kohta Canningist Berliini kongressini. Kuid äkiline surm tõmbas kriipsu läbi selle kavatsuse lõpuleviimisest. Temperley jõudis oma ulatuslikuna mõeldud teosest avaldada ainult esimese köite „England and the Near East, I: The Crimea“ (London, 1936; XXX + 548 lk.). Ka see mahukas uurimus toetub hoolikalt kogutud laialisele arhiivi-

ainesele, peamiselt Londoni, Pariisi ja Viini arhiivist. Ühtlasi on Temperley ohtralt kasutanud Inglise riigitegelaste ja diplomaatide (Aberdeen'i, Russell'i, Clarendon'i, Stratford Redcliffe'i jt.) perekonnaarhiive. Mõningaid huvitavaid lisaandmeid on autor ammutanud Hollandi ja teiste väiksemate riikide arhiivist. Samuti on tööle ilmseks kasuks tulnud asjaolu, et ta koostaja oma isiklikkude kogemuste ja muljete põhjal hästi tunneb seda ajaloolist näitelava, kus käsitletud sündmused aset leidsid, ja vastavaid rahvaid ning maid. Seetõttu on ta hoogsalt ja plastiliselt kirjutatud töös tunda Türgi ja Balkani maade lokaalset koloriiti ja nende alade ajaloole omast sünget hõngu.

Lääne- ja Ida-maailma kokkupuudete ja vastastikuste mõjustuste ristlemisjoonel asetsev Lähis-Ida ala on Katariina II sõdadest alates olnud Euroopa suurriikide välispoliitika tähtsamaid tulipunkte. Seetõttu on Lähis-Ida küsimuse ajalooline jälgimine uusima aja diplomaatilise ajaloo olulisemaid uurimisesandeid. Temperley on selle ülesande juurde asunud täie tõsidusega ja vastutustundega. Ta teos osutub suurt asjatundmist, põhjalikku tutvumist käsitledavate probleemidega, avarat ja rahulik-objektiivset pilku ning väljapaistvat kriitilist meelt. Töös antakse kõigepealt ülevaade Türgimaa sisearengust XIX sajandi algupoolel, kusjuures peatutakse sultan Mahmud II ja Rešid paša katseil teostada reforme Türgi riigi ja ühiskonna euroopastamise suunas. Siis iseloomustatakse Inglismaa poliitikat Türgimaa suhtes alates XVIII sajandi lõpust. Pidades Egiptust ja Konstantinopoli India tagaukse (mis Suessi kanali avamisega muutus eesukseks) võtmeks, püüdis Inglismaa igati hoolitseda selle eest, et neil aladel liigselt ei tugevneks mõne teise suurriigi võim. Seetõttu tunnustas juba Pitt noorem vajadust tagada Türgi riigi territoriaalset terviklikkust. Canning keeldus siiski andmast sellist tagatist ja püüdis Vene agressiivsust Lähis-Idas vaos hoida Venemaaga neis küsimustes kontakti otsimise ja käsi käes käimise teel. Temperley hindab väga kõrgelt sellist poliitikat, mis olevat võimalikult väheste jõuvahenditega küllaltki hästi kindlustanud Inglise huve Lähis-Idas.

Töö järgnev osa on pühendatud Palmerston'i Türgi poliitika jälgimisele. Siin käsitletakse üksikasjaliselt Egiptuse valitseja Muchammad Ali vastuolusid ja võitlusi Türgi sultaniga ja neist tekkinud riikidevahelisi komplikatsioone. Temperley näitab, kuidas Palmerston suhtus algusest peale väga kriitiliselt Muchammad Ali tegevusse Egiptuse riiginduse reformimisel, pidades muuseas ka Egiptuse sõjalisi jõude tunduvalt nõrgemaks, kui Euroopas oldi harjutud arvama. Hoolimata Prantsusmaa toetusest Egiptusele, astus Palmerston a. 1840 otsustavalt Muchammad Ali vastu välja ja andis talle väheste sõjajõudude, peamiselt Inglise laevastiku abil, purustava hoobi.



Teose viimane osa käsitleb Krimmi sõja diplomaatilisest eellugust, kusjuures suure tähelepanuga jälgitakse ka välismaiste valitsejate — Nikolai I ja väiksemal määral Napoleon III — osa selles sündmustekompleksis. Temperley näitab, et Napoleon III esines vaid rahuarmastavate fraasidega, tegelikult aga ei teinud midagi sõjalise konflikti ärahoidmiseks. Seevastu ei olnud Inglise saadik Konstantinoopolis Stratford asjade käiku teadlikult sõjale tüürinud (nagu üldiselt arvatakse), vaid võimalikult püüdnud sõda ära hoida: temale olnud peaasi Türgi terviklikkuse säilitamine ja Türgi toetamine Venemaa või ka teiste riikide agressiivsete püüete vastu. Et siiski sõda puhkes, selle eest langevat vastutus Palmerston'i poolt juhitud Inglise avalikule arvamusele, peaminister Aberdeen'i nõrkusele ja välisminister Clarendon'i eksimustele.

Teatava täiendi käsitletud teosele moodustab Temperley artikkel „British Secret Diplomacy during the Palmerstonian Period“, mis ilmus koguteoses „Festschrift til Halvdan Koht“ (Oslo, 1933). Ta teose järgnevat, ilmumata jäänud osade sisust annab mingisuguse pildi ta kõne ajalooliste teaduste VIII rahvusvahelisel kongressil Zürichis 1938 „England and the dogma of Turkey's integrity and independence 1856—75“. Selles näidatakse, et Palmerston ja Russell aastail 1856—1866 pidasid rangelt kinni Türgi riigi territoriaalse terviklikkuse põhimõttest, püüdes sel teel takistada Vene ekspansiooni Lähis-Ida suunas. Ses suhtes otsis Inglise valitsus toetust Napoleon III-ndalt, kes aga kergesti nõustus Türgi terviklikkuse põhimõtte rikkumisega ja isegi toetas Rumeeniat ja Montenegrot nende vastuoludes Türgi sultaniga. Türgi puutumatus dogma leidis sel ajal toetust ka Inglise avaliku arvamuse poolt. Ent järgneval perioodil 1866—1874 muutus inglise rahvas, osalt Türgi hoole tuse tõttu oma välisvõlgade tasumisel, tunduvalt ükskõiksemaks selle põhimõtte suhtes. Seetõttu kujunes ka Inglise ametlik poliitika Derby ja Gladstone'i ajal tagasihoidlikumaks Türgi puutumatus küsimuses ja omistas vähem tähtsust Türgi territooriumi garanteerimisele Euroopa suurriikide poolt. Lähis-Ida ajaloo ühele väiksemale eriküsimusele on pühendatud Temperley lühiaurimus „The Bulgarian and Other Atrocities in the Light of Historical Criticism“ (London, 1931, 44 lk.).

Koos prof. A. J. Grant'iga koostas Temperley Euroopa uusima ajaloo käsiraamatu „Europe in the 19th Century 1789—1914“ (London, 1927), mis alates 4. trükist (1932) on edasi viidud kaasajani ja seetõttu kannab muudetud pealkirja „Europe in the 19th and 20th Centuries“ (9. trükk, 1937, 652 lk.). See üliõpilastele ja haritud publikule määratud, heade kaartidega ja registriga varustatud teos tahab olla Euroopa kui terviku, mitte aga eri riikide ajalugu: iga maa käsitlemisel on arvestatud vaid seda, mis omab

tähtsust Euroopa üldise arenemiskäigu peamagistraali seisukohast. Konstitutsioonilise arengu ja riikidevahelise võistluse jälgimise kõrval on teoses silmas peetud ka militarismi ja patsifismi ning Euroopa ühendamise püüete arengut.

Lõpuks tuleb tunnustavalt mainida Temperley juhtivat osavõttu mitme koguteose koostamisest ja väljaandmisest, mis alal ta Wardi õpilasena on osutanud väljapaistvaid võimeid. Ses suhtes tuleb esijoones vaadelda ulatuslikku väljaannet Pariisi rahukonverentsi ja Maailmasõjale järgnenud rahulepingute kohta „A History of the Peace Conference of Paris“ (I—VI, London, 1920—1924; kokku u. 3000 lk.). Pariisi rahukonverentsi ajal a. 1919 asutasid Inglise ja P.-A. Ühendriikide delegatsioon Rahvusvaheliste Suhete Instituudi (*Institute of International Affairs*) ülesandega uurida ja valgustada suhteid eri riikide poliitika ja üldiste huvide vahel ning avaldada perioodilisi ülevaateid riikidevaheliste suhete kohta. Selle instituudi esimese jõudlusena ilmuski mainitud koguteos Temperley toimetusel ja tosina teise uurija kaastegevusel. Teos taotleb (toimetaja sõnade järgi) mitte kellegi süüdistamist või kaitsemist, vaid tõsiasiade ja arvamuste objektiivset, tõepärast esitamist ja usaldatava, teaduslikus töös kasutatava allikmaterjali esitamist. Selle koguteose sisu on väga rikas ja mitmekülgne: kokkuvõtlikud ülevaated mitmesuguste nähtuste- ja probleemidekomplekside kohta vahelduvad ametlikkude ürikutega ja muu küsimusi valgustava allikainesega.

Esimeses kolmes köites valgustatakse entente-riikide suhteid Saksamaaga, kusjuures on antud ülevaade ka Maailmasõja sõjalistest ning poliitilistest sündmustest, sisepoliitilistest suhetest, rahanduslikust ning majanduslikust seisundist sõdivais riikides jne. Allikate osas on esitatud diplomaatilist kirjavahetust, riigimeeste (eriti W. Wilson'i) kõnesid, mitmesuguseid eelnõusid ja kavu lepingute eri osade kohta, rahulepingute tekstid, isegi suuremate riikide parteiprogrammid ja Weimari põhiseadus. Kõige selle põhjal kujuneb teose kasutajal üsna selge pilt nende vastuolude suurusest ja pingsusest, millega tuli kokku põrgata püsiva maailmarahu loomisel. Teose IV ja V köide käsitlevad Austriaga, Ungariga ja Bulgaariaga seotud küsimusi, majanduslikku ülesehitust, peamiselt Doonaumaade aladel, ja vähemusrahvaste probleemi, eriti Poolas, Tšehhoslovakkias ja Rumeenias, kuna VI köide on pühendatud kitsamas mõttes Ida-Euroopale ja Lähis-Idale, valgustades esijoones Vene ja Türgi alade ümberkorraldusega seotud probleeme. See väga hästi disponeeritud ja hoolikalt toimetatud koguteos on igapidi kohaseks abivahendiks Maailmasõja lõpu ja esimeste rahuaastate ajaloo jälgijaile, kuigi ta ajalise perspektiivi puudumise tõttu ei suuda pakkuda käsiteldava perioodi kohta mingit sünteetilisemat kogupilti.

Hoopis suuremat teaduslikku tähtsust omab teine väljaanne, mida Temperley toimetab koos prof. G. P. Gooch'iga, nimelt „British Documents on the Origins of the War 1898—1914“ (alates aastast 1926, seni 11 köidet). See väärtuslik allikatekogu sisaldab probleemide kaupa süstemaatiliselt järjestatud ürikulist materjali Inglise välispoliitika kohta Maailmasõjale eelneval poolteisel aastakümnel, alates momendist, mil Inglismaa hakkas püüdma välja jõuda oma senisest *splendid isolation*'ist. Ta on eeskujulikult toimetatud ja võib väärikalt seista Saksa, Prantsuse ja Vene diplomaatliste aktide väljaannete kõrval.

Koos Lilian M. Penson'iga on Temperley toimetanud teose „A Century of Diplomatic Blue Books 1814—1914, Lists Edited with Historical Introductions“ (Cambridge, 1938; XVI + 600 lk.). See teos sisaldab täpse loendi Inglise siniraamatute kohta alates Castlereagh'st Maailmasõjani. Inglise siniraamatud käsitlevad mitmesuguseid välispoliitilisi ja teisi viimastega seotud küsimusi ja moodustavad seega väärtusliku allikana nende küsimuste uurijaile. Nende avaldamise kaudu on välisministrid mõjutanud soovitavas suunas avalikku arvamust ja otsinud inglise rahvalt toetust oma poliitikale nii kodumaiste vastaste kui ka välisriikide vastu. Teoses leiduvad sissejuhatavad ülevaated esitavad selle kasutajaile vajalikke lisaandmeid ja iseloomustavad eri välisministrite poliitikat siniraamatute suhtes.

Oleme seega kokkuvõtlikult iseloomustanud Harold Temperley elu ja tegevuse eri avaldusi organiseerimise, uurimise, toimetamise ja üllitamise alal. See pingus ja pidev töö on nüüd Temperley surmaga äkki katkenud ja mõnedki ulatuslikud kavatsused jäänud lõpule viimata. Kuid juba sellegagi, mis ta tegi ja kes oli, on Temperley endale kindlustanud jäädava koha ajalooteaduse alal. Mälestus sellest õilsahingelisest Locarno vaimu kandjast ei kustu, senikaua kui elab ajaloolaste kui inimsusidee süvendajate ja tõlgendajate rahvusvaheline koostöö.

**P. Tarvel.**

### **Harold Temperley et son oeuvre.**

(Résumé.)

On donne dans l'article un aperçu de la vie de l'historien anglais Harold Temperley récemment décédé et on montre en lui un représentant, plein de noblesse, de l'esprit international et du „Locarnisme“. Puis on met en lumière son activité au Comité International des Sciences Historiques, en particulier à la présidence de 1933 à 1938. Ensuite on traite de Temperley historien et on examine de près ses oeuvres maîtressees sur la politique extérieure de Canning et la Question d'Orient avant la guerre de Crimée. Enfin on le caractérise comme un éditeur modèle de recueils, qui, élève de Ward, a dignement continué les traditions de son maître; on examine en particulier son ouvrage sur la Conférence de la Paix et son édition des documents diplomatiques anglais.

## Arvustused.

Reinhard Wittram, Geschichte der baltischen Deutschen, Stuttgart und Berlin 1939, 245 lk.

Riia Herderi instituudi ajalooprofessori R. Wittrami kõnealune teos on uuemaid kokkuvõtlikke ülevaateid Baltimaade ajaloo kohta. Teema kohaselt seisab käsitelu keskpunktis baltisaksluse saatuse jälgimine, millele teisi kohalikest oludest võrsuvaid probleeme on kaasa tõmmatud ainult niipalju, kui see vajalik keskse probleemi valgustamiseks. Käsitelu algab saksa idaeekspansiooniga XII sajandist ja viiakse 1919. aastani. Aine üldine kronoloogiline liigestus toimub tavalise ja iseenesest ka loomuliku poliitilise ajaloo perioodiseeringu skeemi järgi — ordu, Poola-Rootsi ja Vene aeg.

Kolmveerand aastatuhandet haaravale ajavahemikule ja esitatavate üksikasjade rohkusele vaatamata ei kujuta teos ainult sündmuskäiku edasiandvat käsiraamatut, vaid kõikjal on ajaloolise tõsisasja kaudu püütud haarata baltisaksluse seisukohalt üldtähtsamat ja ajaloo protsessis püsivama väärtusega motiivi. Esitav faktiline materjal on vahendiks, mille abil autor taotleb teatavat sünteesi, baltisaksluse ajaloolise olemuse tabamist läbi sajandite jooksul muutuvate olukordade. Seda olemust mõtestatakse ideega baltisakslusest kui saksa kultuuri eelpostist idas. Sellega liituvalt rõhutatakse baltisaksluse tihedat seost emamaa sakslusega, mis ühenduse nähtusi jälgitakse suure tähelepanuga. Sel viisil baltisakslust käsitatakse kui saksluse üht koloniaalvormi, kusjuures tõmmatakse rööpjooni teise koloniaalsaksa nähtuse — Transilvaania sakslusega. Niisuguselt aspektilt esitatakse baltisaksluse ajaloolist arengut. Prevaleeriva poliitilis-ühiskondliku sündmuskäigu kõrval on valgustatud kultuurilisi, majanduslikke, demograafilisi olusuhteid niipalju, kui see vajalik üldidee seisukohalt.

Baltisakslus on autori seisukohalt mingi terviklik organism, mis läbi aegade voolu elab oma teatava sügavama — seesmise saatuse tahtfest juhitud iseluu. Vastavalt sellele põhikontseptsioonile tundub eelistust ajaloo irratsionaalsete jõudude suhtes. Ratsionalistlik ja materialistlik elukäsitus koos nende kajastustega mineviku olusuhetes leiavad eifavat suhtumist. Teisiti ei saa see olla, kui asuda koos autoriga seisukohale, et ajaloo sügavam mõte ilmneb ainult usklikele meeltele (lk. 6). Seejuures on loomulik, et käsitelus eneses sündmustikulise materjali esitus ei süvene üksikasjade analüüsiks, vaid üksikasjad on juhtiva üldidee teenistuses. Uudset ei taheta pakkuda detailides, seda ei võimaldakski teose piiratud maht, vaid selles, kuidas need üksikasjad on seatud kohale tervikideed väljendavas pilti.

Üldidee juhtiva olles on vist paratamatu, et mõni asjaolu selle üldraami surumise juures on saanud kannatada. Ei tahaks leppida sellega, et autor vanematelt balti-saksa ajaloolasilt üle võtab pealiskaudse ja aegunud väite, nagu see, et kohalikud rahvad olud enne sakslaste tulekut alalises kõikide sõjas kõikide vastu (lk. 5). Tuleb silmas pidada, et sellise mõnevõrra anarhilisena näiva sõjategevuse puhkemises süüdi oli kohalikkude poliitilist olukorda ja jõuvahekordi järsult tasakaalust väljalõõv uue jõuteguri, saksa koloonia esilekerkimine Baltikumis. Väitele aluseks olevad jutustavad allikad kirjeldavad nimelt just saksa koloonia tekkimisega siin puhkenud võitlusi.

Üldiselt autori subjektiivne seisukohavõtt avaldub peamiselt probleemide mõnest küljest mõödavaatamises, nagu esimeste agraarreformide käsitlemisel vaikimine mõisamajandusele sellest tuleva kasu suhtes (Eestimaa aadli krediitkassa). Autori solidaarsus balti-saksa huvidega seisab väljaspool kahlust, kuid selle esitamine toimub hinnatava diskreetsusega. Teiselt poolt leidub seisukohti, millele ei saa keelata tunnustust. Avameelselt käsitletakse kiriklike olude arenemist baltisaksluse soovitavas suunas. Tõsetakse esile reformatsiooni tähtsus Baltimaade ühendajana saksa kultuuri eksklusiivse mõju alla (lk. 44). Meil üldiselt veel ei osata hinnata küllaldaselt selle asjaolu mõju, mis sajanditeks, veel tänapäevalgi tunduvalt, katkestas kohalikkude pärisrahvaste tähtsama ühendussoone Lääne- ja Lõuna-Euroopa kultuurikeskustega. Kui hiljemini (lk. 161) väidetakse, et vennastekoguduse liikumine valmistas pinda eesti ja läti rahvusliku enesetunde tekkimisele, siis on see õige ses mõttes, et ta vaimsel alal võimaldas talurahvale suuremat isetegevust väljaspool ametliku härraskiriku paindumatuid raame.

Tõendab autori õiget pilku, kui ta pikemalt vaadeldes XIX sajandil balti-saksa „landesstaatit“ võitlust autonoomia eest Vene riigiga, tõusvaid ja organiseeruvaid kohalikke pärisrahvaid ei kohtle mingi *quantité négligeable*’ina, vaid arvestatava jõutegurina, mida ainult polevat kahjuks osatud õieti väärtustada baltisaksluse poolt (lk. 160 jj., 173).

Libastumistest üksikasjades võiks märkida järgmisi. Kärde asub endisel Liivimaal, mitte Eestimaal (lk. 66). Baltlaste osavõttu Eesti vabastamisest puutuvalt mainitagu, et jaanuarikuu alguses 1919 ulatus eesti vägede arv rindel 6100 mehele (siin 2500 eestlast + 300 balti sakslast, lk. 181), mis annab hoopis teise suhtarvu baltlaste osatähtsuse kohta.

Eriliselt tahaks nimetada üsna laialdast asjaomase kirjanduse ülevaadet. Tiitlid on liigitatud sisuliselt üksikute küsimuste kaupa 72 rühma, millest igähele tekstis järjekorras viidatakse üks kord. Muu hulgas on arvestatud ka läti ja mõnevõrra eesti uurimusi. Lõppu on lisatud kronoloogiline tabel eriti baltisaksluse puutuva sisesündmuste ülevaatega a. 1919—1938 paralleelselt Eesti ja Läti kohta. Sellesse on sisse lipsanud väike eksimus: Asutava Kogu liikmete arv on 120 asemel näidatud 150 (lk. 215).

**Lemmit Mark.**

Arvi Korhonen, *Hakkapeliittain historia*, I (1617—1625). Porvoo-Helsinki 1939, XIV + 589 lk.

Soomes ilmus tänavu kevadel Soome uurija Arvi Korhoneni monumentaalse sõjaajaloolise uurimuse „Hakkapeliittain historia“ esimene osa, mis käsitleb Gustav Adolphi aegsoid sõjasündmusi 1617—1625. Korhoneni teos on kavatsatud 5-osalisena, käsitledes soomlaste osa nii Poola kui ka 30-aastasest sõjas (kuni 1648), kusjuures autor lubab anda viimases osas ka läbilõike sõjakultuuri ajaloost. Korhoneni uurimuse esimene osa, mis põhineb väga suurel arhiivianesel (Soome, Rootsi, Eesti, Poola ja Saksa) ja rikkalikul kirjanduse tundmisel, osutab sellele, et see teos saab põhjapaneva tähtsuse. Juba esimene osa on üles ehitatud mõlema võitleva poole arhiivianese tundmisele, kusjuures autori allikakriitiline taip on harukordselt arenenud, samuti ka ajajärgu ja üksiknimemise kui ka hulkade psühholoogia tajumine, olles kodus nii väikestes üksikasjades kui ka suurtes probleemides.

Oma uurimuse esimeses osas peatub autor väga heas ülevaates eelmise aja pärandil, Rootsi-Soome riigi valitsusel ja rahval ja neil ülesannetel, mis Gustav Adolphi aegsel Rootsi-Soomel Euroopa poliitikas ees seisid. Uurimuses on eriti põhjalikult peatunud Soome väeosade komplekteerimisel ja reorganiseerimisel Gustav Adolphi Liivimaa sõja ajal. Andmed Soome väeosade kohta on väga üksikasjalised ja autori poolt põhjalikult läbi töötatud, kusjuures on peetud silmas Rootsi-Soome majanduslikku olukorda, haldust ja neid nõudeid ja õpiseid, mis sõjategevus ja selle ülesanded andsid Soome-Rootsi väeosade reorganiseerimiseks. Suure üksikasjalikkusega peatub autor ka moonastamise tingimustel nii rahu kui ka sõjategevuse ajal. Tutvume ka juhtivate isikute võimete ja tahtega nii väeosade komplekteerimisel ja reorganiseerimisel kui ka operatsioonide ettevalmistamisel ja läbiviimisel. Mõnigi tähtis ja silmapaistev kuju Ida-Baltikumi sõjaajaloos esineb hoopis reaalsemalt kui varemini, nagu näit. Gustav Adolf ise, ettevaatlik ja elukogenud Jakob de la Gardie, Gustav Horn, Axel Oxenstierna jne. Autor tunneb põhjalikult peale sõjapoliitilise seisukorra ja moonastamise tingimuste territoriaalseid, teedeühenduste jm. olukordi.

Nagu mainitud, jälgib ja näeb Korhonen, kui see vajalik, väiksemaidki üksikasju, kunagi aga ei puudu temal selge ja asjalik pilk, et tajuda suurt ja sünteetilist; ta on materjalides ja ajajärgu küsimustes nii kodus, et tähtsad sünteetilised seisukohad arenevad nagu iseendast, elastiliselt, on need siis sõjapoliitilised või operatiivsed küsimused. Tegelikult on paljud neist küsimustest põhiolamuselt rasked ja osalt on nende kallal juba juureldud, kuid väiksemate tulemustega kui on teinud Korhonen.

Eestlaste seisukohalt pälvib Korhoneni uurimuses eriti tähelepanu veel Gustav Adolphi sõda Ida-Baltikumis, Soome lahest lõuna pool, eesti ja läti rahva eluruumis, ja selle sõja seos Rootsi-Soome riigi aineliste ja muude tagavaradega; samuti selle sõja seos Euroopa sündmustega, kui ka see loov element, mida mainitud sõda kaasa tõi. Operatiivsest seisukohast vaadatuna omavad meile tähendust need sõjasündmused, mis seotud sõjategevusega 1621 ja 1625/26, kui toimusid Liivimaa vallutamises põhjapaneva tähtsusega operatsioonid, seega siis eeskätt operatsioonid Väina jõe piirkonnas ja Liivimaa põhjaosades, Eesti alal. Üsna oluline on ka see, et autor korduvalt osutab sellele, missugune seos oli neil operatsioonidel üksteisega ja kuidas üldiselt sõjalisest, poliitilisest jne. seisukorrast olenes sõjaväe osade strateegiline jne. paigutamine. Üksikasjalisemalt on peatunud ka 1621., eriti 1625. a. sõjategevuse kava kujunemisel.

Kõige selle juures on autor õige üksikasjaliselt silmas pidanud Soome sõjaväeosade osavõttu; näeme neid kodus komplekteerimisel kui ka sõjaväljal. Näeme ka seda, et Soome sõjaväeosad saavad tähtsa osa Rootsi Ida-Baltikumis pealetungi- ja kaitsetegevusel, eriti alates aastast 1625, kust peale Soome vägede osatähtsus Ida-Baltikumi sõjasündmustes oli suur kuni Põhjasõjani.

Operatiivses käsitluses on Korhonen harukordselt selge ja Gustav Adolphi aegne sõjategevus Liivimaal toob juurde palju uut ja väärtuslikku, millest meie ajalooline uurimine ei saa kuidagi tähelepanu pööramata mööduda siis, kui ta tahab jälgida seda nii poliitiliselt kui ka sõjaliselt tähtsat perioodi Eesti ja Läti ajaloo alal.

Korhoneni uurimuses defileerivad meie silmade ees Soome ja Rootsi väeosad, eriti just esimesed oma koosseisudega, relvas-

tisege, oma siseeluga ja lahinguinnuga, näeme neid kaasa elavatenä sõjategevuse raskusi, nälgivatena moonapuudusel ja nakkushaigusi nende ridu harvendavatena.

Neist kujunesid aegapidi 30-aastase sõja sangarid — hakka-peliidid, kes oma võimsa pealetungi vaimuga aitasid otsustada suuri euroopalise tähtsusega sündmusi. Soome sõjaväe haruldaselt suur rünnakuvõime on äratanud suurt isamaalist tunnet Soomes ja imestust Lääne-Euroopas. Tegelikult oli see suur ajalooline tõsiasi ja mitte romantilise ettekujutuse fiktsioon. Kõige selle tajumisele aitas kaasa Korhoneni suurejooneline uurimus. Toetudes Korhoneni uurimusele, ei või me unustada ka seda, et soomlased etendasid suurt osa teisteski Rootsi suurusaja sõjasündmustest.

Kõige selle najal tohiks oletada, et Korhoneni uurimisel on tähtis koht mitte ainult Soome ajaloolises uurimises, vaid see väärib täiel määral kõikide nende maade tähelepanu, kes on huvitatud Gustav Adolphi aegsetest sõdadest.

H. Sepp.

Bertil Boëthius och Eli F. Heckscher, Svensk handelsstatistik 1637—1737. Samtida bearbetningar med understöd av statsmedel och anslag av Vetenskapsakademien utgivna av Stockholms stadsarkiv genom —. Stockholm 1938, LVIII + 803 lk.

Kaubandusajaloolisele uurimisele on eriti olulised statistilised kokkuvõtted ja vaatlused. Statistilise meetodi rakendamine võimaldab saada õige ülevaate sellest, kuidas ja kuhu ning missugustes kogustes suundus eksport; kust ja missugustes kogustes tuli import; missugune osatähtsus oli eri kaubaartiklidel üldises kaubavahetuses jne. Varasema aja suhtes on statistilise ülevaate saamine kaubanduse läbikäikudest mitmeti raskendatud: esiteks puuduvad kaubandusstatistilised allikad tänapäeva mõttes ja teiseks viimaste aseainena rakendatavad teiste sihtidega koostatud arvulisi andmeid kaubaliikluse kohta sisaldavad allikad, peamiselt mitmesugused tolliraamatud, on säilinud väga lünklikult.

Oeldu on täies ulatuses maksev ka Rootsi kohta. Nagu selgub käesolevas vaadeldava raamatu sisust, on Rootsi kaubandusstatistikale primaarne allikaaines — vanemad tolliraamatud — hävinud, õigemini hävitatud kahurite topismaterjalina XVIII sajandil. Säilinud tolliraamatute seeriad pole oma lünklikkuse tõttu kasutatavad ulatuslikumateks statistilisteks vaatlusteks üleriigilises ulatuses. Seetõttu vaadeldava teose väljaandjad ei esita meile tolliraamatute statistilise läbitöötamise vilja, vaid publikseerivad *in extenso* kaasaegsed statistilised kokkuvõtted ajavahemikult 1637—1737. Ajaline alguspunkt on valitud põhjusel, et selle aastaga algab seda liiki statistiline materjal. Lõpuaasta on tinginud seik, et järgmisel, s. o. 1738. a. algavad Rootsis kommertskolleegiumi reeglipärased igaaastased väliskaubanduse statistilised kokkuvõtted, mis on säilinud lünkadeta.

Üllitatud statistiline materjal käsitleb ainult Páris-Rootsi ja Soome kaubandust. Ülemereprovintside oma ei arvestata, kuigi näiteks Baltimaade sadamate kaudu toimunud kaubanduse kohta leidub Rootsi Kammerarhiivi kogudes 1637. a. alates pika aastate rea kestel samasuguseid statistilisi kokkuvõtteid.

Nagu eessõnas fähendatakse, on seda laadi statistiliste kokkuvõtete koostamise tinginud merkantilistlik huvi kaubandusbilansi vastu. Merkantilistliku kaubanduspoliitika seisukohalt oli aktiivne

kaubandusbilanss riigielu normaalse arengu paratamatuid eeldusi. Selle aktiivsuse saavutamiseks rakendati Rootsis juba varakult protektsionistlikke põhimõtteid. Kokkuvõtteid on koostatud tollideklaratsioonide ja -raamatute põhjal. Kui usaldusväärsed need kokkuvõtted on, seda on raske öelda, väljaandjail pole olnud võimalust teostada kokkuvõtetes pakutavate andmete võrdlust primaarse algmaterjaliga. Kokkuvõtetete mõnedele võimalikkudele erinevustele kaubaliikluse tegelikkusest on juhitud küllaldaselt tähelepanu eessõnas (salakaubandus, taksi- ja turuhinnad etc.).

Üldiselt annavad pakutavad kokkuvõtted siiski selge ülevaate kaubaliikluse arvulisest arengust 100 aasta kestel. Kokkuvõtted on hinnatavad, kuigi nad ehk ühel või teisel määral on erinevad tegelikkusest, eriti veel seetõttu, et nad olid neiks ametlikeks mõõdupuiks, mille järgi ja mille põhjal kujundati riigi kaubanduspoliitikat. Olenevalt bilansi muutustest kord rõhutati selles poliitikas enam, kord vähem protektsionistlikke võtteid. Küllaldase selgusega manavad selles raamatus publitseeritud kaasaegsed statistilised kokkuvõtted esile ka selle, missugune osatähtsus üksikutele Rootsi linnadel oli kaubaliikluses, missugused olid tähtsamad sisse- ja väljaveokaubad, kuidas mõjustasid kaubaliiklust sõjad jne. Peale muu pakuvad kokkuvõtted andmeid ka Baltimaade ja Rootsi vahel toimunud kaubavahetuse kohta. Neist näeme, et siit importis Rootsi peamiselt vilja: 1685. a. näit. oli Baltikumist ja Ingerist imporditud kaupade koguväärtus 469 112 taalrit, millest 311 150 oli kulutatud viljale. Üksikasjalisemaid andmeid ekspordi kohta Baltimaadesse leidub raamatu lõpuosas (lk. 629—803) pakutavais eraldi Stokholmi kaubandust käsitlevais statistilistes kokkuvõtetes. Stokholmi säärane eelistamine teiste sadamate ees on igati õigustatud, kui arvestame seda, et Stokholmi kaudu toimus  $\frac{2}{3}$ — $\frac{3}{4}$  Rootsi väliskaubandusest.

Mis puutub teose editsioonilisse külge, siis saab siin lausuda ainult tunnustavaid sõnu. Erilist esiletõstmist väärivad raamatu eessõnad. Neid on kaks: rootsikeelne B. Boëthiuselt ja ingliskeelne E. F. Heckscherilt. Boëthiuse eessõna käsitleb peamiselt Rootsi tolliasjanduse arengut vaatluse all oleval perioodil, hindab üllitavat materjali koostamise seisukohalt ja allikakriitiliselt. Inglisekeelne eessõna pole rootsikeelse tõlge, vaid selles annab E. F. Heckscher hea linnulennulise ülevaate Rootsi kaubanduse arengust XVII ja XVIII sajandil, ülevaate, mille instruktiivsust tõstavad sisukad statistilised tabelid.

**E. Blumfeldt.**

Karl Stählin, *Geschichte Russlands. Von den Anfängen bis zur Gegenwart.* Ost-Europa-Verlag, Königsberg Pr. u. Berlin 1939, IV, 1, XII+596 lk., 2 kaarti; IV, 2, VIII+lk. 597--1136, 2 kaarti, 2 sugupuud ja isikute nimestik 59 lk.

Austsäratava trudusega on Karl Stählin enne oma surma lõpetanud oma hiiglateose, Venemaa üldajaloo, kuni 1917. a revolutsioonini, s. o. „ajaloolise uurimisala viimase piirini“, vaatamata neljale häirivale tegurile: vanadus, piinarikas haigus, hiiglasuur materjalihulk ja päevapoliitilised tingimused. Sellele peab mõtlema arvustaja, kes hellitatuna teise ja kolmanda kõite suurepärasusest viimastes sama taset ei leia. Tuleb arvestada koostaja vanadust ja haigust, kui kirjelduse ökonoomsuse ja objektiivsuse asemel leidub teoses sõnarohkust ja ülearuseid hinnanguid väljendavaid omadus-



sõnu ning lauseid; peab arvestama materjali ülirohkest, kui lugejale näib üks seik kirjeldatuna liiga üksikasjalikult, teine aga liiga puudulikult. Lõpuks ei tohi unustada autorile ta viimsetel eluaastatel lähedast vene pagulaste ümbruskonda ja üldist õhkkonda, milles Stählin kirjutas. See seletab meile vana demokraadi muutumise kartvaks konservaatoriks, ainega mitteküllaldase tutvumise tõttu tekkinud Püsudski-värvingulise poola rahvusliku liikumise eelistamise teiste suundadega võrreldes, koostaja endisest hoiakust erineva hinnangu Venemaa arenemise kohta viimasel sajandil ja korduvad kummardused rassismi ees. Kuid vaatamata sellele ja minu erilisele austusele kadunu isiku vastu peab siiski ütlema, et kaks viimast poolkõidet ei paku II ja III kõite sarnaselt piiramatult kasutatavat informatsiooni ja materjali õppesihptide taotlemiseks, vaid huvitavaid, ent parandust ja täiendust nõudvaid hiiglasündmuste terviku osaaspekte.

Kõigepealt tuleb öelda, et asjad üldiselt on nähtud liiga „kõrgelt“, kusjuures see ei tähenda mitte just Hegeli ajaloo filosoofia mõttes ülalseisvat, s. o. vaimset kõrgust, vaid poliitilise võimu vaatepunktilt ülalseisvat, aktidele ja juhtivate õukondlaste ning poliitikute mälestustele vastavat käsiflust, nii et mõnikord tekib mulje, et mitte ainult üksikasjad, vaid kogu maailma ajalugu oleks võtnud teise pöörde, kui see või teine tsaar, suurvürst või ametnik oleks olnud energilisem ja paremini informeeritud, või see või teine õuedaam oleks olnud vähem hüsteeriline. Siia juurde tuleb veel võimufaktorite saksapärase valgustamine, mis originaalselt, kuid ühekülgsest rikastab meie teadmisi Bismarcki ja Schweinitzi dokumentide või Wilhelm I ettelugeja Louis Schneideri kirjavehetuse kaudu. Paistab liigagi, et koostaja peab Bismarcki vaimu kandvat *Pax Germanica*'t Jumala poolt loodud korraks, millest kõrvalekaldumine tähendab Euroopa hävimist. Näib kaotsi minevat arusaamine XIX sajandi omapärasest missioonist, mis tähendas Venemaale hilinevad palavikulist ja krampplikku emantsipatsiooni kõikidel aladel. Anonüümsete ajalootegurite kõrvalejätmine tumestab objektiivsete vajaduste mõistmist. See nägemisteravuse nõrgendamine on mõjunud halvendavalt mitte ainult sotsiaalajaloolisele, vaid ka ideedeajaloolisele ja rahvusajaloolisele kirjelduse osale.

Käsitelles 60—70-ndate aastate vene intelligentsi fenomeni, oleks Stählin pidanud mõtlema Ranke lausele, et iga ajajärk olevat otseselt seotud Jumalaga („jedes Zeitalter ist unmittelbar zu Gott“) ja endale küsimus esitama, kas ei ole see generatsioon isegi oma ühekülgusega ajaloolise vajaduse objektivatatsiooniks mitte ainult Venemaale, vaid kogu maailmale. Stählini hinnangud selle intelligentsi juhtidele, nagu näiteks üleskutsete „K molodomu pokoleniju“ ja „Molodaja Rossija“ koostajatele, paistavad pedantsetena, samuti tema arvustus selle generatsiooni materialismi üle, ja seda isegi siis, kui ta toetub T. G. Masaryki autoriteedile. Just primaarselt ajalooliselt mõtleb inimene ei tohiks unustada, et meil on kergem kriitiseerida materialismi (sest meie taga seisab aastasaja lõpu hiilgav filosoofia uuestisünd fenomenoloogia, bergsonismi, neokantianismi ja edelasaksa kooliga) kui tol ajajärgul, mil erialaline filosoofia seisis nõutuna spekulatiivse filosoofia varemete ees ja otsis välja-pääsu vaid filosoofia ajaloos.

Rahvusideoloogiate kirjeldamisel segab, et Stählin kasutab peasjalikult ainult maailmakeelseid allikaid. Näiteks panslavismist ta on maalinud põneva pildi, kasutades eriti Pogodini ja viimase biograafi Barsukovi ning suuraustria ideoloogia kuulutaja Fischeli teo-

seid. Kuid see pilt pidi jääma puudulikuks ilma tšehhoslovakkia, poola ja lõunaslaavi allikate täpse tundmiseta. Nii on poola anti-slaavilise voolu kirjeldamine ebatäielik, kui jäetakse tähelepanuta Zofja Klarnerõwna poolt põhjalikult analüüsitud slavofiilsed vastu-voolud. Samuti on ebatäielik tšehhi slavofiilsuse analüüs, kui jääb arvestamata Havličeki opositsioon aastasaja keskel ja Šalda ning Masaryki oma sajandi lõpul. Slovakkide suhtumisest slaavlusse leiame tähtsamaid materjale tänapäev rikkalikus Kollári ja Štúri kohta käivas kirjanduses. Nende vaenus ungarlaste vastu sundis neid 1848. a. ühes kroaatidega Jelačići juhtimisel ja hiljemini ka tšehhidega (Rieger) taktikalisele koostööle Viini tagurlusega, mis alul vabameelse panslavistliku liikumise ümber kujundas sügavalt tagurlikuks. Täielikku arusaamist sellest võimaldavad Riegeri parla-mendikõned, tšehhikeelsed Kazbunda ja Roubík'i monograafiad, tšehhi vabadusvõitleja Josef Václav Frič'i mälestused, kelle kirjel-dus Šafaříki esinemisest Praha slaavlaste kongressil 1848. a. tuletab meelde Dostojevski kõnet Puškini üle. Ka slaavlaste kongressist Moskvast 1867. a. ei saa kirjutada ilma tšehhi Kazbunda ja kroaadi Prelogi tööde kasutamisetä. Neoslavismist ei saa küllaldaselt aru tutvumata Kramár'iga ja Holeček'iga. Tšehhi-vene vahekorjade mõistmiseks on vältimatud Josef Jirásek'i tööd. Saatuslikul 1863. a. on raske haarata slaavlastevahelisi komplikatsioone, arvestamata tšehhide vaatekohti. Siin seob ennast Stählin liiga tugevasti Pilsuds-kiga ja jätab tähele panemata rahvusvahelisesse seostesse sügavale tungiva Henryk Wereszycki töö ning ajalooliste sündmuste sise-mist meeoleolu piltlikult edasiandvad Eliza Orzeszkowa novellid kogust „Gloria victis“. Küllaldast väärtustamist ei leia St. poolt ka poola ja vene revolutsioonivaimu kokkukasvamine Świętochowski isikus ning nagu „Młoda Polska“ tegelaste reas. Arvestades öeldut slaavlaste alal, ei saa üllatuda, et väljaspool seda ala ilmnevad veel suuremad lüngad, näiteks eesti ja läti rahvuslikud liikumised esinevad ainult tagaplaanina balti sakslaste aspiratsioonidele, mille-desse Stählin varemini suhtus palju ebasõbralikumalt. Grusiinlaste uuestisünni on jätnud ta täiesti tähele panemata ja armeenlaste küsimuses ei käsitle ta kõige tähtsamat faktorit — traditsiooni. Ainult soomlastele pühendab ta enam ruumi ja Schybergsoni uuri-muste alusel kirjeldab üsna hästi nende rahvuslikku ja õiguslikku võitlust. Juudi küsimuses paistab, et koostaja sulg on olnud tihti-lugu juhitud võõra käega (vt. ebateaduslikud laused lk. 1021), sest just juudi küsimus Venemaal ei olnud „rassiküsimuseks“, nagu teoses sõnakuulelikult seletatakse, vaid sotsiaalkultuuriliseks prob-leemiks, mis välja kasvanud elava ja uhke vana traditsiooni kokku-põrkest elementaarsete inimõiguste kitsendamisega tol ajal. Pea-allikat (S. Dubnov'i „Juudi rahva üldajalugu“) ei ole aga üldse kasutatud ja koostaja vähiklust selles küsimuses illustreerib kahe tähtsaima nime korduvalt ekslik esitamine („Norden“ „Nordau“ asemel ja „Achad-Gaam“, mis ainult vene häälendamisele vastab, „Achad-Haami“ asemel).

Nende puuduste kõrval tuletan meelde erilise heameelega ka positiivseid külgi, millest harilikult arvustustes räägitakse liiga vähe. Nii on Vene-Türgi sõda, Vene-Jaapani sõda ja suuremat osa Maa-ilmasõjast puht-sõjatehnilisest küljest niisuguse asjatundmisega käsi-teldud, nagu seda ainult endine ohvitser võis osata. 19. II 1861 manifesti eelajalugu on kirjeldatud väga täpselt, samuti tema majan-duslikku tähtsust ja tulemusi. Ka industrialiseerimist Aleksander III

ja Nikolai II ajal on illustreeritud paljude majanduslikkude üksikasjadega. Suureks saavutiseks kogu teosele ja eriti 1905. a. eelajaloo ja tulemuste kirjeldamisele on Witte ja Polovtsevi ning Maaõilmasõja küsimustes Paléologue'i memuaaride kasutamine (ülipikad tsitaadid V. V. Šulgini hirmujutust oleksid võinud ära jääda). Suurepäraselt on õnnestunud kujutus Pobedonostsevi, Witte ja Stolõpini tahtejõuliste kujude vastupanekust Aleksander II raskepärasele passiivsusele ja Nikolai II asteenilisele tahtevõimetusele. Üldteose hinnanguna jääb igatahes kehtima, et see on parim mittevenekeelne Vene ajaloo käsiflus, kuigi peab nentima, et viimastes köidetes leidub rida tõsisid puudusi.

**L. Silberstein.**

S. Arnoldsson, Svensk-fransk krigs- och fredspolitik i Tyskland 1634—1636. Göteborg 1937, IV + 342 + (2) lk.

Ainult kahe aasta diplomaatia keerdkäike esitab meile see kaunis mahukas teos, kuid meile selgub siit olulistes jontes peaaegu kogu 30-aastase sõja probleemistiku Rootsi- ja Prantsusepoolne osa pärast Gustav Adolphi surma. Teoses kirjeldatakse Axel Oxenstierna püüet kindlustada Rootsile territoriaalseid valdusi Põhja-Saksamaal, kes sellega jätkas Gustav Adolphi poliitikat pärast Breitenfeldi lahingut. Alles teises järjekorras tuli siinjuures arvesse tahe abistada saksa protestantlikke vürste võitluses oma usu eest ja keisri vastu. Rootsi sõjas Saksaga mängis suurt osa Prantsusmaa rahaline toetus. Ilma selleta ei olnud rootslasil üldse taht edasi võidelda. Kui Rootsi väed sõjaväljal said mõningate kaotuste osaliseks ja Prantsusmaalt subsiidide saamine hakkas raskusi tekitama, siis väljendati ikka selgemini nõuet rahu järele. Oxenstiernat süüdistati, et ta püüdvat sõda venitada. Suure diplomaatilise osavusega õnnestub viimasel veenda oma kaasmaalasi selles, et rahu antud hetkel on Rootsile ebasoodus, ja ta teeb suuri pingutusi selleks, et prantslastega sobivat lepingut sõlmida. Prantsuse diplomaatia vahetalitfusel pikendatakse Rootsi-Poola rahu, et mitte tõmata Rootsi vägesid Läänemeremaile ja seega võib-olla põhjustada Rootsi separaatrahu keisriga. Viimaks õnnestub Oxenstiernal sobitada prantslastega rahuldavat abistamislepingut Wismaris 1636, mis mõninga vastuseismise järel leidis lõpuks heakskiitmist ka Rootsis. Siinjuures ilmneb selgesti Oxenstierna seisukoht, et ta ei taha sõdida seni, kui meeldib Prantsusmaale, vaid jätab avatuks võimaluse soodsaks erirahuks Rootsile.

Teos süvendab seniseid teadmisi selles küsimuses ja mõne väiksema probleemi puhul arvustab ja korrigeerib seniseid seisukohti. Töö põhineb nii Rootsi kui ka välismaisel arhiivimaterjalil ja arvestab ka seni küsimuse kohta ilmunud kirjandust ulatuslikul määral. Tihedalt ja kainelt kirjutatud uurimus, mis valgustab mitmekülgselt Rootsi välispoliitikat ja üldse diplomaatilisi suhteid XVII sajandil.

**L. Loone.**

Ostbaltische Frühzeit. Herausgegeben von Carl Engel. (Baltische Lande, 1. Band. Herausgegeben von Albert Brackmann und Carl Engel.) Leipzig 1939, X + 498 lk., 277 pilti, 1 mitmevärviline ja 1 ühevärviline kaart.

Tõenäoselt võime selle uue sarja „Baltische Lande“ tekke asetada ühendusse Riias asuva saksa eraülikooli, nn. Herder-instituudi

tegevusega ja võib-olla eriti praeguse Greifswaldi, endise Herder-instituudi muinasteaduse prof. C. Engel'iga. Balti sakslaste käes olnud seltsidel Tallinnas, Tartus, Pärnus ja Riias, samuti Herder-instituudil, ilmus ju küll igapähe oma väljaannete sari, kuid need sisaldasid ikka üksikuurimusi või allikapublikatsioone. Seepärast on täiesti arusaadav, eriti kus Eestis ja Lätis on hakatud avaldama ulatuslikke ülevaatefotseid nende maade muinasajast ja ajaloost vastavalt pärisrahvaste uurimistulemustele ja ülesannetele, et ka balti sakslaste ajaloolaste peres tekkis tarve sünteesikamate koguteoste järele. Mainitud teosega ongi selleks astunud esimene samm. Et teos üldpilti pakkuva ülevaatekäsitusena on ebaõnnestunud, ei vähenda ometi selles avaldatud eriartiklite väärtust ja lisa ülduurimisele.

Teose peamiseks sihiks on ülal hoida balti-saksa ajaloo uurimise traditsioon ja vaatekohti ning väärikalt esile tõsta ja väärtustada just seda osa, mida saksa asustus Ida-Baltikumis on korda saatnud. Sellelt seisukohalt ongi mõistetav, miks teoses mõnele küsimusele pole osutatud küllaldast tähelepanu. Näitena võiks tuua Vene ja Leedu mõju- ja taotlusala selgitamise, millele M. v. Taube uurimused oleksid olnud tõhusaks eeltööks. Samuti asutakse vahel liiga kategooriliselt eitama läti või eesti uurijate tähelepanekuid. Vastuväitluse innukust iseloomustab kas või seegi, et näit. lätlaste hüpoteetilist seisukohta *portus semigallorum*'i samastamise suhtes Daugmale asukohaga Väinal kummutatakse kuni kolmes kohas. Enamasti tuleb küll tõdeda, et balti-saksa uurijad on olnud tõeselt objektiivsemad ja kriitilisemad allikate tõlgendamisel. Hoolimata nii eessõnas kui reklaamis rõhutatud eesti, läti ja leedu uurijate tööde igakülgsest arvestamisest, ei näi see kontakt siiski mitte olevat küllalt tihe, ka kui vabandada keelte mittemõistmisega. Näiteks L. Arbusow ei maini eestlaste-lätlaste rahvakoosolekuid käsitades Uluotsa, R. Malvess'i (Senafne un maksla 1937 II) ja Šturmsi kirjutisi. Teisi näiteid selgub allpool.

Käesoleva koguteose üheks kandvamaks põhiosaks on asustuslugu, mis enam-vähem kõiki artikleid läbib. Peamiselt sellelt seisukohalt olgugi siinkohal avaldatud üksikuid tähelepanekuid. Asustuslugu on kõige tihedamas seoses looduslike oludega ja maastikuga, millise selgitamine siis vastavalt omab tähtsat kohta asustuslooliste probleemide jälgimisel. P. W. Thomsoni artikkel pärastjääaegse arengu kohta on ülevaatlik ja selge. Kahjuks pole siin saadud enam kasutada Rõngu interglatsiaalleidu. Väga oluline on, et autor rõhutab põhjavee kõikumiste ulatust Eestis ja hindab selle mõju kaugelt üle kliima muutuste omast. Asustusloole seisukohalt oleks lähima tuleviku tähtsamaks uurimisülesandeks põhjavee kõikumiste kindlaksmääramine ajalisel ja regionaalselt. Asustuslooliselt huvitav on ka autori hüpotees inimõjust metsa koosseisu eelr. aastatu. keskel, kus põllunduse levikuga eriti kuusk oleks kannatanud. Ometi on kuuse massiline suremine sellal iseloomulik Kesk-Rootsist kuni Ida-Preisini ja kindlasti ühenduses kliima muutumisega niiskemaks (vt. eriti H. Gross), samuti pole Eestis sellal tõestatav põllunduse tunduvalt tõhusam levimine võrreldes pronksiajaga. Vastupidi, veekogude eutroofsus ja kuuse madal protsent näitavad suuremate asustuskeskuste vanust juba enne seda metsapildi muutust. Lk. 6 on avaldatud uus pärastjääaegsete randjoonte kaart, mis kahjuks on aga visandlik, jämedajooneline ja üksikasjus ekslik. W. Giere kirjutis Vana-Liivi asustusruumi kohta

on T. E. Karsteni artikli kõrval üks tendentslikumaid ja vigasemaid koguteoses. Näiteks esineb siin väiteid, nagu olevat eestlased metsamesinduses lätlaste õpilased, alles sakslased rajanud esimesed põlispõllud ja põldude väetamise sõnnikuga, püütakse vähendada looduslikkude eelduste tegurit linnade, näit. Tallinna ja Pärnu, tekkimisel jne. Kuigi artiklile järgneb väga pikk kirjanduseloend! Vete ja kõrguste kaart on avaldatud Kupfferi järgi, mis on vananenud ja seepärast on selle uuestipublitseerimine asjatu. Ka pildides pole tabatud alati küllalt iseloomulist (näit. joon. 26). Oleks olnud loomulik, kui Giere artiklile oleks järgnenud H. Mortenseni oma Leedu kohta.

Keeleteaduslikud artiklid V. Kiparsky ja T. E. Karsteni sulest on rohkem asustusloo kui kultuuriloolise suhtumisega ainesse. Kiparsky kirjutised on selged ja ülevaatlikud, sisaldavad üht-teist uutki. Olgu mainitud ta hüpotees, et maanimi Latgale koosneb lmsm \**latvijas* ja balt. \**galas*, kusjuures Läti riigi nimetus Latvis oleks esimesest poolest kujunenud. On küsitav, kas on tarvis eeldada lmsm \**latvijas* laentõlkeks balt. \**galindas*'est. Võib-olla on see nimi pärit pärastkr. aastatuh. esimesest poolest, kui Põhja-Läti oli läänemere soomlaste all ja võis kanda seda nime. Eestis on ju rida kohanimesid, mis märgivad lõppu resp. otsa. Seega ei tuleks arvesse ka autori poolt esitatud raskused hüpoteesi tõepärasuses. T. E. Karsteni artikkel on laialivalguv ja vanadest, üldiselt juba ekslikeks tunnistatud vaatekohtadest kinnipidav. Karsten peab eesti rootslasi pärinevaks vähemalt viikingiajast, kui mitte veel vanemast. Huvitav on aga ta rinnastus Ojamaa—Eesti—Soome kultuuriühtluse kohta. Esineb ka uusi sõnaseletusi, neist huvitavam lt. Väca „Saksamaa“ kohta, mis olevat rahvanime \**Vagogoth* ülekanne lmsm vahendusel.

L. Arbusow puudutab allikaainese ülevaates ka mõningaid küsimusi asustusloost. Püüab mõnevõrra vastu väielda lätlaste üksik-taluasustusele, kuna *villula* allikaais võivat tähendada ka külakest, tuues ms. tõendusena koha LH kroonikast XXIV, 6 (*extremis villulis* eestlaste juures), kuna eestlased olnud ju külalanelikud (lk. 185). A. jätab aga tähele panemata, et see koht käib just Kagu-Eesti nurga kohta, kus üldiselt väidetakse ka sellal olevat olnud üksik-talud (vt. Laakmanni koostatud kaart lk. 233 ja lk. 227, kus L. tsiteerib sama koha, ekslikult küll andes LH XVI, 1, just tõendusena eestlaste juures esinenud üksikasustusest). H. Laakmann on õige laialdaselt esitanud asustusloolist materjali Vana-Liivimaa kohta, kusjuures ta palju hea kõrval pole pääsenud ka mitmeist eksimusest. Nii väidab ta veel, et Saaremaa olevat pronksiaja lõpust kuni keskmise rauaajani olnud asustamata, kaldub kihelkondade institutsiooni nägema germaani mõju (isegi Giere esitab selles reserveerituma seisukoha), samuti kaldub Saaremaa sumbkülasid seletama germaani mõjuga, kus Blumfeldt näeb ainult majanduslikku tegurit. Asulavormide tekkes ja levikus L. näib püsivat veel mitmeti Meitzeni vananenud teooria alusel, rääkides ridaküladest kui põhja-eestlastele ja hajaküladest ja üksiktaludest kui lõuna-eestlastele iseloomulikest asulavormidest ning nähes ridakülade levikus põhja-eestlaste ekspansiooni. Seejuures pole õige väide, nagu jätaks lõuna pool Emajõe ridakülade ala enesest väljapoole rooma raua-aja kalmete esinemisala, samuti et see hajalisema asustusega ala olevat vähemviljaka pinnasega võrreldes tüüpilise ridakülade alaga (siin oleks võidud kasutada Nõmmiku koostatud kaarti Eesti mullastikust,

samuti Indreko kirjutist lamedaselgsete kivikirveste kohta). Väitel, et ridakülad esindavad arenenuma põllundusega asustust, puudub alus. Ei ole märgata, et hajaasustus vastaks suuremale ühiskondlik-poliitilisele killunemisele, rääkimata elatusviisilisest mahajäämisest. Kuigi L. on arvestanud ka maastikulisi tegureid, ei ole neile ometi omistatud sügavamat tähelepanu. On tarvis ainult võrrelda L. asulavormide kaarti Granö kaardiga jääaegsetest kuhjatistest ja ürgorgudest, et näha asulavormide leviku tõelist alust. See looduslik alus tingib omakorda majanduslikud tegurid, mis asulavormide kujunemisele kaasa räägivad. Liivlaste suhtes asub L. seisukohale, et need on tulnud mere poolt (nagu Bielenstein ja Kiparsky) ja võtnud endi alla just metsasemad ja äärepoolsemad alad. Siin tuleks aga arvestada tõsiasju, et Ästijärve—Letegore vaheline ala kuni mereni on ürgvana soome sugu rahva asumisala ja et nooremal raua-ajal Koiva ja Väina liivlased hoidsid oma käes kaugteede sõlm-punkte ja mererannikut. Juba kihelkondade arv ja kasv näitab suurtes joontes, et lätlaste alal oli sisekolonisatsioon hoopis suuremal määral võimalik, kui liivlaste alal. Liivlaste käes oli tollal just Põhja-Läti tulutoovaim osa.

P. Johanseni asustuslooline uurimus käsitleb liivlaste probleemi Lääne-Kuramaal ja ilmus lühemal kujul varemini juba soome keeles. Kogu küsimus, ka Liivimaa osa kaasa arvatuna, vajaks muidugi arheoloogilise ainese läbitöötamist. Seni tuleb toetuda eeskätt Šturmsi avaldatud materjalile. Kui viimane jõuab tulemusele, et liivlased on Põhja-Kurast siirdunud Liivimaale, siis Johansen kaalub hoopis vastasseisukohta, nimelt, et rooma ja keskmise rauaaja soome sugu asustus Põhja-Lätis on aegamisi valgunud rohkem lääne poole, võtnud enda alla Koiva ja Väina alamjooksu ja siirdunud koos eestlastega Kuramaale (lk. 304 j.). Seejuures eeldab J. kindla tõsiasjana, et liivlased on keeleliselt lähimad sugulased lõuna-eestlastele, eriti Võru murdele. Ometi pole seda seni teaduslikult tõestatud. Kettunen viitab küll liivlaste väga tihedale läbikäimisele Saaremaaga, mainib Pärnu murdes liivilisi jooni, eesti keele suurt mõju liivi keelele ja liivi-vepsa lähedast suhet, samuti soovitab Mägiste lähtekohaks võtta esijoones lääne-eesti (eriti Saaremaa) murdeid kõrvuti lõuna-eesti murretega. Teiselt poolt erineb ju Salatsi liivlaste (ja Kuras nn. lääneliivi) murre nn. idaliivi murdest, mis Johanseni eeldatud asustuskäigu juures võib-olla raskusi valmistab. Tõsiasi on, et Põhja-Kuramaa on vähemalt meie ajaarvamisest alates olnud soome sugu rahvaste asustatud ja seisab eriti kalmetuübis kõige lähemal Saaremaale. Nagu kaart lk. 281 näitab, on liivi asustus nooremal raua-ajal tunginud ka sügavale balti asustusse lääne pool Venta jõge. Tekib küsimus, kas on tarvis oletada Kuramaalt liivlaste siirdumist Liivimaale või vastupidi. Kas kummalgi alal toimunud nihkumised pole iseseisvad? Küsimus vajab nii keeleteadlaste kui arheoloogide koostööd. Olgu siinkohal veel ainult rõhutatud, et Johanseni kirjutis on ka meetoodiliselt tähelepanuväärne.

Teiste selles teoses avaldatud artiklite juures on siinkohal vaevalt põhjust veel pikemalt peatuda. Nii Baueri, Arbusowi kui Mackenseni kirjutised on väärtuslikud ja uutpakkuvad, kunstiajaloolistes kirjutistes on juba mõnigi koht vananenud uemate uurimuste tõttu (Tuulselt ja Karlingilt). Teose üheks puuduseks on kindlasti suurema, varaajaloolisi olusid kujutava kaardi ärajätmine, mida lubatakse küll anda koos 2. köitega. Loodame, et

see siiski saab ilmuda, kuigi kogu balti-saksa uurimistöö Ida-Baltikumis on kaotanud oma endise ideoloogilise aluse. On kaheldav, kas uued ülesanded lubavad enam tegelda vanade saavutiste ajalooga.

A. Vassar.

Hans Kruus, Eesti Aleksandrikool. Noor-Eesti kirjastus, Tartu 1939, 355 lk.

Meie rahvusliku ärkamisliikumise innuka uurijana on Hans Kruus käsitelnud Eesti Aleksandrikooli ajaloo üksikküsimusi lühemates ajakirja-artiklites juba korduvalt. Käesolevas teoses võtab ta Eesti Aleksandrikooli mõtte tekkimise ja realiseerumise vaatluse alla selle probleemistiku terves sisulises ja ajalises ulatuses. Seejuures jaguneb H. Kruusi kõnesolev teos sisuliselt kahte ossa. Teose esimene osa käsitleb EAK-i mõtte tekkimist ja arengut ning selle ümber ja nimel peetud võitlusi kuni 1888. a., kuna teose teine osa vaatleb Eesti Aleksandri-linnakooli tegevust.

Just raamatu esimene osa on see, mis tõstab H. Kruusi käesoleva teose võrratult kõrgemale tavalisest kooliajaloo ja avab meile avara pilgu kogu ärkamisaegse eesti ühiskonna rahvuslikule kujunemisele. Autori käsitlusest näeme, kuidas Holstre ja Tarvastu meeste üsna tagasihoidlikust, kuid juba algeos väga viljakast sihtideest — austada „priiduse sünnitaja“ Aleksander I mälestust temanimelise eestikeelse kõrgema rahvakooli asutamisega — kujunes meie ärkamisaja kõige ulatuslikum rahvuslik suurüritus. Oigusega rõhutab seejuures autor, et EAK-i mõttele andis elujõu see kontakt, mis juba 1863. a. sõlmiti selle mõtte algatajate Holstre ja Tarvastu talumeeste ja külaharilaste vahel ühelt poolt ja Tartu rahvuslikult meelestatud linnaharilaste vahel teiselt poolt. Viimaste vahendusel tõmmati mõttele kaasa ka meie 60-ndate aastate harilaste käremeelsed ringid, nn. „Peterburi patrioodid“ riigi pealinnast. Nende EAK-i mõtte teenistusse rakendunud erinevate ühiskondlikkude ja osalt maailmavaatelistegi elementide osa hinnates konstateerib autor, et algatajad ja ka tartlased nägid EAK-i ülesannet peamiselt talurahva haridusolude parandamises, kuna peterburilased käsitlesid kooli rajamiseks algatatud liikumist märksa laiemalt: see pidi arendama rahva iseteadvust, kasvatama rahva usaldust enda vastu ja õpetama teda hindama end kõige tähtsama ühiskondliku jõuna kodumaal. Seesuguse haridus- ja rahvuspoliitilise üritusena ühtlasi arenebki EAK-i liikumine ja suudab oma konkreetse sihiga ning oludekohaselt sobiva organisatsiooniga kujuneda rahvusliku ärkamise üheks kõige virgutavamaks teguriks.

Sügava huvi ja põhjaliku ajastu tundmisega annab autor tühjendava pildi EAK-i liikumise arengust. Näeme, et võitluses EAK-i mõtte eest kujunesid emakeelse rahvakooli ideoloogia ja põhjendus; niisamuti arenesid ühenduses selle võitlusega eesti rahvusliku ärkamise üldideoloogia ja isegi poliitilised sihid. Väga selgesti avaldub seejuures tõik, et EAK-i mõtte eest võitlemine oli igal juhul võiduks rahvuslikule emantsipatsioonile. Selles suhtes märgib autor tabavalt ära baltisakslaste-poolse EAK-i-vastase opositsiooni positiivset ja rahvuslikult silmiavavat tähtsust eestlastele: arusaamisele jõudmist, et kohapealsete balti-sakslaste võimude poolt pole loota vabatahtlikku soostumist vähimakski reformiks.

Üksikasjaliselt leiavad käsitlust ka EAK-i peakomitee ja abikomiteede kujundamine ja nende tegevus rahakorjamilisel, samuti

ka EAK-i liikumise sisevõitlused, programmiküsimused jne. Eriti huvipakkuvad on seejuures teose esimese osa viimase peatüki arvulised kokkuvõtted ja fagasivaated EAK-i abikomiteede ja rahakogumise kohta. Need näitavad kõigepealt, et nii rahakogumise tulemuste kui ka abikomiteede leviku tiheduse poolest ületas Lõuna-Eesti tugevasti Põhja-Eesti. Võrreldes abikomiteede arvu maakonna elanikkude üldarvuga ei seisnud esikohal mitte Viljandimaa, nagu oleks võinud arvata, vaid Pärnumaa, millele järgnesid Tartumaa, Järvamaa ja alles siis Viljandimaa; kõige hõredam oli abikomiteede võrk Saaremaal. Rahakogumise pingsuselt seisis aga esikohal Viljandimaa, kus 1883. aastani oli kogutud iga hinge kohta 13,1 kop.; teisel kohal oli Pärnumaa (8,3 kop.), järgnesid Harjumaa (6,7 kop.), Tartumaa (6,1 kop.) ja viimasel jälle Saaremaa (1 kop.). Võrreldes rahakorjamise pinget maal ja linnades konstateerib autor üllatavat tõika, et linnades ja linnalistes asulates on pinge üldiselt kõrgem kui maal. Sealsamas vaatleb autor EAK-i abikomiteede tege-laskonna sotsiaalsel koosseisu ja nendib, et esikohal seisavad seal talunikud (26,8%), teisel küla- (15%) ja kolmandal kihelkonnakoolmeistrid (9,7%), kellele järgnesid vallakirjutajad (8,8%) jt. Autor väärtustab täie õigusega neid suhtarve laiemalt kui EAK-i liikumise pingsuse näitajaid. Ta näeb neis kogu meie ärkamisliikumise omalaadset indikaatorit, mis aitavad jälgida selle liikumise ajalist ja ruumilist arengut selgemini kui ükski teine andmestik.

Oige üksikasjaliselt peatub autor EAK-i organisatsiooni konstitutsioonilistel nõrkustel: peakomitee, abikomiteede ja nn. „suurkoosolekute“ võimuvahekordade ja subordinaatsiooni küsimustel, millele määratlematus põhjustas ja võimaldas raskeid sisetülisid. Need küsimused kerkisid esile eriti teravalt üldise lõhe tekkimisel meie ärkamisaegsete rahvuslaste käremeelse ja mõõduka tiiva vahel ja kutsusid lõpuks esile olukorra, mis võimaldas venestamise teele asunud riigivõimule realiseerida EAK-i mõtte eesti rahva poolt kogutud rahaga ülalpeetavaks venekeelseks linnakooliks. Ligi kolm aastakümnet kestnud aineliste ja vaimsete pingutuste tagajärjena põhjustas säärane tulemus õigustatult üldist pertumust ja süüdis-tusi liikumise juhtkonna vastu. Selles ühineb kaasajaga ka autor oma nähtavasti õige südamest tuleva karmi kohtuotsusega paljude EAK-i juhtivate tegelaste üle.

Raamatu teise osa tähtsus on palju kitsapiirilisem, see ei haara enam kogu rahvast, vaid käsitleb EA-linnakooli tegevust avamisest kuni sulgemiseni (1888—1906) ja linnakooli põllutööks muutmise küsimust, millele lisanduvad EA-linnakooli lõpetanute nimestik lendude järgi ja alfabeetselt korraldatud EA-linnakoolist kursust lõpetamata lahkunud õpilaste nimestik. Kooli ajalugu käsitles antakse ülevaade õppetegevuse arengust, õppevahendeist, kooli majanduslikust olukorrast jne. Kooli kui õppeasutise teenete hindamise seisukohalt on tänuväär need iseloomustused, mida autor pakub õpetajaist.

Asutatud küll kogu rahva poolt kogutud rahaga, ei kujunenud EA-linnakoolist siiski mitte mingi ülemaalse tähtsusega kool. Selle kooli õpilaste päritolu jälgides võib autor konstateerida, et EA-linnakool Kaarlimõisas oli peamiselt Põltsamaa ja selle lähema ümbruskonna ning eriti just Viljandimaa kool, kuhu kodumaa teistest kaugematest kohtadest sattus õpilasi suhteliselt vähe. Teistest linnakoolist eraldas Kaarlimõisa kooli esijoones tõik, et eesti keel oli siin sunduslik õppeaine — ja võib-olla ka kooli meelsus.



Autor võib nimelt rõhutada seda, et EÄ-linnakool suutis tänu oma kauaaegsele juhatajale A. Ansonile anda mõnesuguses ulatuses siiski eestimeelset kasvatust ja haridust. See oli EÄk-i mõtte ümber ja nimel toimunud omaaegsete võitluste ja selle mõtte eest võitlejate vaimne pärand pärastistele aleksandristidele.

H. Kruus on teinud oma töö suure põhjalikkuse ja ainesse süvenemisega. Küsimust käsitlev trükisõnaline ja käsikirjaline allikaaines on leidnud kasutamist peaaegu tühjendavalt. Et see allikaaines oli väga ulatuslik, näitab tõik, et üksi ajakirjanduses kuni 1886. a. EÄk-i kohta ilmunud sõnavõtte tuli autoril töötada läbi üle 2500. Käsikirjalistest materjalidest on autor kasutanud ära kõik olulise Eesti Kultuuriloolise Arhiivi ja Riigi Keskarhiivi kogudes. Eriti mõõtuandvad käesolevale teosele on olnud just EKIA kogud, mille viimaste aastate juurdekasv võimaldab jälgida EÄk-i liikumise arengut mõnes punktis veelgi üksikasjalisemalt, kui seda on teinud autor.

EÄk-i peakomitee kujundamist Tarvastus juulis 1870 käsitles esitab autor selle koosseisu J. Hurda poolt 1871. a. trükis avaldatud andmetel. See ei vasta täpselt Tarvastu koosseisule. Esiteks on jäänud autoril nimetamata, et Tarvastus valiti peakomitee au-presidentiks keisri ihuarst dr. Ph. Karell, kes sellest auametist aga kategooriliselt keeldus, arvates, et ta peakomiteest eemale jäädes suudab asja kasuks rohkem ära teha kui selle liige olles, Teiseks ei tehtud Tarvastus lõplikku otsust Pärnumaa esindaja suhtes, vaid märgiti võimalikkude meestena ära Väandra kurttummade-kooli õpetaja Joh. Eglon ja kaupmees Jaan Tammann, kusjuures ilmsesti eelistati Eglonit. Alles Egloni keeldumisel astus J. Adamsoni sobitusel peakomitee liikmeks Tammann. Tarvastu koosoleku otsuse esitamine J. Hurda poolt aasta hiljem koostatud andmete järgi võib põhjustada muide eksiarvamuse, nagu oleks C. R. Jakobson juba 1870. a. elanud Tallinnas, kuhu ta asus aga alles järgmisel aastal, s. o. aastal, millal J. Hurt kirjutas oma vastava brošüüri. Andmed Ph. Karelli valimise kohta leiduvad C. R. Jakobsoni ja J. Köleri kirjades, kes pidid hankima Karellilt nõustumise toimunud valimisega.

Autor käsitleb küllaltki põhjalikult pastorite EÄk-i rahakorjamine aktsiooni takistavat tegevust, kuid jätab hoopis puudutamata samasuguse mõisnikkudepoolse tegevuse. On võimalik, et viimaste EÄk-i-vaenulik tegevus selles küsimuses ei kajastu ametlikes paberis ega ajakirjanduses, kuid erakirjavahetusis, eriti C. R. Jakobsoni omas, leidub EKIA-s andmeid ka selle kohta, mille esiletoomine oleks näidanud veelgi selgemalt neid raskusi, millega mõtte kandjatel tuli võidelda.

EÄk-i asutamismõtte esimesel võitlusperioodil, s. o. enne 1869. a. algatati mõisnikkude poolt õpetajate seminari ja põllutöökoolide eestlaste tarvis asutamise mõte. C. R. Jakobson võitles nende kavatsuste vastu ja pidas neid nähtavasti EÄk-i mõtte kahjustamiseks ülesvõetud vastulöögiks baltlaste poolt. Oleks olnud tänuväärt, kui autor ajastu parima tundjana oleks avaldanud oma arvamuse ka selle küsimuse kohta.

Karula koolivanema Pärt Suija EÄk-i vastu suunatud kirjutiste puhul märgib autor täie õigusega ära selle, et Suija ei teotsenud isiklikul algatusel, vaid et ta oli siin EÄk-i mõttesse vaenulikult suhtuvate baltlaste kuulekas tööriist. Üks C. R. Jakobsoni kiri võimaldab tõsta kätte Suija seljataga seisvate jõudude ano-

nüümsuselt, näidates Karula tolleaegsele pastorile E. Paslack'ile kui Suija käsutajale.

EAK-i abikomiteede arvu kohta on kindlasti vist raske saada täiesti selget ülevaadet. Ainult sellega seletub tõik, et autor tunneb Saaremaal 1885. a. ainult 3 abikomiteed. EKIA-sse vahepeal juurdetulnud materjalide põhjal tuleb nimetatud kolmele lisada neljandana veel 1882. a. Muhu saarele asutatud abikomitee. 1883. a. suveks polnud see komitee saatnud peakomiteele küll veel mitte kopi- katki, kuid ta võttis esindaja kaudu osa 1883. a. 23. juuni saatus- likust suurkoosolekust.

EAK-i rahakogumise arengust annab autor sisuka arvulise ja ka kartogrammiline ülevaade kuni a. 1885. Oleks olnud väga soovitav anda samalaadiline ülevaade ka järgnevate aastate kohta korja- mise lõpetamiseni. See oleks selgitanud, kas juhtkonnas ja organi- satsioonis toimunud murrangud põhjustasid muutusi eri maakon- dade rahakogumise pingsuses, võrreldes ajaga enne a. 1883.

EAK-i võitlusi käsitlev allikaaines on väga suures osas era- kirjavahetus ja mälestusmärkmed, kus objektiivset tõde kipuvad varjutama subjektiivsed tegurid: sõprussidemed ja meelsusekaasus. Kriitilise meelega on autor suutnud vältida allikate sellest ise- loomust võimalikult johtuvaid eksijäreldusi seega, et ta alati on kasutanud võrdlevalt kõiki küsimusse tulevaid allikaid. Ainult ühel juhul on allakirjutanu võinud konstateerida sellest põhimõttest kõrvalekaldumist. Nimelt 25. II 1885. a. suurkoosoleku kokkukutsu- mise eellugude küsimuses (lk. 147), kus autor kirjeldab H. Treff- neri osa selles H. Rosenthali tuntud memuaarilist laadi teose järgi, ja jätab kasutamata H. Treffneri poolt selles küsimuses J. Hur- dale saadetud 2 kirja (mõlemad küll daatumita), mis mõnesugusel määral täpsustavad Rosenthali käsitlust selles asjas.

Need vähesed märkused ja soovid, mida eespool esitasin, ei vähenda H. Kruusi kõnesoleva teose suurt sisulist väärtust. Meie ärkamisaja ürituste, püüdluste ja võitluste ning ärkamisliikumise olu mõistmiseks ja tundmaõppimiseks on käesolev teos igati tere- tulnud ja püsiva väärtusega põhiteos. Raamat avab meile avara pilgu ärkamisaegse eesti ühiskonna rahvus- ja hariduspoliitilistele püüdlustele, kultuuriorientatsioonilistele võitlustele rahvuslikel sise- rinnetel, erinevustele rahvusliku mõtte, iseteadvuse ja aktiivsuse pingsuskraadides kodumaa eri kohtades, ja kõigile teistele läinud sajandi 60-ndail, 70-ndail ja 80-ndail aastail toimunud ärkava eest- luse võitlustele oma rahvuse, oma maa, oma keele ja oma kultuuri eest.

Raamatu väärtust tõstavad veel autori hea ja ladus stiil, töö loogiliselt selge dispositsioon, meetodikindlus ja raamatu lõppu lisatud koha- ja isikunimed register.

**E. Blumfeldt.**

R. Stupperich, *Die Anfänge der Bauernbefrei- ung in Russland*, Berliin 1939, 214 lk. (Neue Deutsche For- schungen, Band 208.)

Käesolev teos, mis käsitleb Moskva slavofiilide, peamiselt Juri Samarin'i osavõttu Vene talurahva vabastamise käigust ja Sama- rini vaated Vene agraarprobleemi eri külgedele, on oma sisult ilmsesti kitsam ja piiratum, kui seda ta pealkirja najal võiks arvata. Autor oleks pidanud kas või teose alatiitli kaudu sellele

vihjama, et ta ei käsitle Vene talurahva vabastamise kogu eel-lugu, vaid ainult selle üht, kuigi üsna tähtsat sektorit. Viimase val-gustamiseks on ta siiski teinud üsna tänuväärset tööd. On ju Sama-rini elulugu seni Vene XIX sajandi ajaloo käsitlejate poolt teeni-matult liiga vähe tähelepanu leidnud. Peale B. Nolde mitte eriti ufatusliku teose „Juri Samarin i jego vremja“ (Pariis 1926) ei ole sellelt alalt midagi silmapaistvamat mainida. Toetudes üldiselt Nolde teosele, jälgib Stupperich siiski hoopis üksikasjalisemalt Sama-rini agraarpoliitiliste vaadete kujunemist ja ta aktiivset osavõttu Vene talurahva vabastamise eeltöödest. Ta on seejuures rajanud oma käsitluse esijoones trükitud allikaile ja erikirjandusele, kuna Moskvaa Rumjantsevi muuseumis ja osalt ka Leningradis säilita-tav käsikirjaline aines, mida Nolde oli võinud mõnevõrra kasutada, on talle jäänud kättesaamatuks. Trükkimata allikaist on talle tea-tavat tuge pakkunud Preisi saadiku v. Rochow' aruanded Vene olu-korrist ja mõned teised Preisi Salajases Riigiarhiivis leiduvad ürikud.

Suurem osa Stupperichi tööst on pühendatud Samarini agraar-poliitilistele seisukohtadele, ta agraarprobleemi jälgimisest tekki-nud mõttekäikudele keiser Nikolai I ajal, s. t. enne talurahva vabastamise käigu tõelist algust. Eriti tähelepanelikult vaatleb autor neid vaimseid mõjustusi, mis aitasid kujundada Samarini isiksust ja tegid temast talurahva vabastamise veendunud ja innuka eestvõit-leja. Ta rõhutab Hegeli filosoofia mõju Samarini arenemisele, jäl-gib Samarini suhteid juhtivate slavofiilidega, peamiselt A. Hom-jakoviga ja K. Aksakoviga, käsitleb A. v. Haxthausen'i Vene küla-kogukonda ja selle omapära valgustavate teoste kajastumist Sama-rini ja teiste slavofiilide ideelises arengus, Haxthausen'i isiklike kokkupuuteid Samariniga jne. Sellega seoses antakse kujukas pilt Samarini isiksust ja ta maailmavaate põhialustest. Seejärel vaadel-dakse Samarini tegevust riigiametnikuna Peterburis ja Riias ja näi-datakse eriti, kuidas Samarini Liivimaa agraarreformi kaaluvais komi-teedes esmakordselt tegelikult kokku puutus talurahva küsimusega ja kuidas temas Baltimaade talurahva kurva seisundiga tutvumi-sel tugevnes veendumus, et talupojad peavad vabanemisel kindlasti säilitama seni nende kasutuses olnud maatükid. Selle veendumuse kohaselt püüdiski Samarin Kiievi kindralkuberneri D. Bibikovi agara kaastöölisena 1848—1853 Ukrainas talupoegade vahekorrdi mõisnikega korraldada.

Vabanenud riigiteenistusest ja pühendunud oma mõisade valit-semisele, võttis Samarin oma vaated agraarküsimuse kohta Niko-lai I viimaseil valitsemisaastail kokku mitmes märgukirjas, mille sisu Stupperich üksikasjaliselt analüüsib. Usaldussuhted talupoja ja mõisniku vahel olevat Venes täielikult kadunud ja talurahvas taot-levat kärsitult oma seisundi parandamist. Preisimaad eeskujuks võttes soovitab Samarin teostada järk-järgulise agraarreformi, mille algatus peaks lähtuma mõisapidajaist endist. Talupoegkond peaks säilitama kogu tema kasutuses oleva maa ja saama neis kohtades, kus talud on liiga väikesed perekonna elamiseks, isegi mõisade arvel vajalikul määral maad lisaks. Seejuures peaks talurahva isiklik vabanemine toimuma järk-järgult rea aastate jooksul ja talupoegade õiguslikud suhted rajatama külakogukonna traditsi-oonetele.

Selle mõõduka, kuid siiski elulise programmi eest, mis Moskva slavofiilide poolt leidis arvustust liigse konservatiivsuse pärast,

pidas Samarin energilist võitlust keiser Aleksander II valitsemise algusaastail, talurahva vabastamise ettevalmistuse perioodil vastava salajase komitee liikmena, Samaara kubermangukomitee juhtiva tegelasena ja viimaste komiteede ettepanekute kaalumiseks loodud redaktsioonikomisjonide ühe kõige töökama ja agarama jõuna. Sedagi tegevust, mis vastavate eriteoste kaudu oli siiski juba kaunis hästi teada, valgustab Stupperich mõningate huvitavate ja iseloomulikkude lisaandmete esitamisega. Ta näitab, kuidas Samarin peamiselt Baltimaade hoiatava eeskuju najal püüdis asjaosalisi veenda talupoegadele võimalikult suuremate maatükkide andmise vajaduses ja kuidas tal hoolimata kõigist pingutusist tuli selles küsimuses alla jääda veelgi alalhoidlikumalt häälestatud aadlikelementide ja pealinna bürokraatide liidule. Nii kujunes 1861. a. agraarreform selliseks, et ta põhjustas Moskva slavofiilide õigustatud kriitika ega rahuldanud ka üldiselt kompromissile kalduvat Samarinit. Viimasele oli siiski üllatuseks ja pettumuseks, et Vene talurahvas võttis selle lausa puuduliku reformi vastu üldise rahulolematusega ega tahtnud näha selles ikkagi leiduvaid positiivseid külgi.

Kuigi rajatud esijoones trükitud allikaile, moodustab Stupperichi teos huvitava lisandi Vene ühiskondliku mõtte ajaloole ja viib edasi Juri Samarini eluloo süstemaatilist käsitlemist. Võibolla oleks sellele kasuks tulnud, kui ta autor oleks arvestanud veel mõningaid talle kättesaadavaid teoseid, näit. H. Kruusi uurimust Liivimaa talurahva liikumise üle Samarini Riia-perioodi ajaloolise tagapõhja paremaks iseloomustamiseks, K. Stählini „Geschichte Russlands“ 3. köidet Moskva 1840-ndate aastate vaimuelu jälgimisel jt. Ka oleksid võinud kirjanduse loendis ära jääda mõned eksimused, näit. Tobien'i „Agrargesetzgebung“ 1. osa vale ilmumisaasta (1911 pro 1899) ja Holstein von Stael pro Staël von Holstein.

**P. Tarvel.**

Hans Wentzel, Lübecker Plastik bis zur Mitte des 14 Jahrhunderts. Deutscher Verein für Kunstwissenschaft, Berlin 1938, 214 lk. + 176 tahvlit.

Üldiselt on tuntud see domineeriv osa, mida etendas Lüübeki keskaegne kunst maades ümber Läänemere ja Norras. Hansalinna töökodadest eksporditi altarikappe ja pühakupilte Põhjamaa kirikutele ja sageli tegid Lüübeki kunstnikud pikki reise, et võõrastes kohtades teostada ulatuslikke kunstilisi tellimisi. Suurimat osa etendas skulptuur ja Johannes Junge, Hans Hesse, Johann Stenrat, Bernt Notke ja Henning von der Heide on mõningad tähtsamatest nimedest. Ka Eestimaa hiliskeskaegsele skulptuurile asetab Lüübek suurel määral oma pitseri. Kunstilise hegemoonia küsimuses ümber Läänemere XIII ja XIV sajandil on arvamused erinevad. Páris kindlasti omas XII sajandil ja XIII sajandi esimesel poolel kesket tähtsust Ojamaa, positsioon, mida Roosval tahab omistada saarele kuni XIV sajandi keskele. Selle vastu on oponeerinud saksa uurijad ja rõhutanud saksa kunstimpulsside tähtsust. Selle ringiga liitub ka ülalmainitud teose autor, hoogsalt tõendades, et Lüübek oli juba varagoofi ajal juhtivaks faktoriks põhja-kunstiringis.

Hans Wentzel, kes on juba äratanud tähelepanu rea tähtsate uurimustega saksa ja rootsi ajakirjaliteratuuris ja kes on üks hoolsamaid „Reallexikon zur deutschen Kunstgeschichte“ kaastöölisi, on

põhjalikult tuttav skandinaavia, eriti rootsi kunstitoodetega ning on ka püüdnud süveneda Balti maade kunstiajalosse. Kui tähtis on selline orienteerumine balti-põhja kunsti ajaloo uurimisel, see selgub kõige enam tema enda põhjalikust tööst, kus suur osa materjalist on ammutatud põhjast ja on lähele pandud ka balti teoseid. Kuna varemini peaaegu mitte midagi ei teatud vanema aja Lüübeki kunstist, on nüüd Wentzel katsunud rekonstrueerida selle kunstiajalugu alates XIII sajandi keskelt. See on ulatuslik ja sageli vaevalt tuntud materjal, mis ta on toonud esile ning suure osavusega kokku liitnud. Ka siis, kui me ei saa siin seisukohta võtta autori katse kohta, nimetada Lüübeki päritoluga kõiki vaadeldud töid, on tema tehtud seos omefi väga oluline. Tema poolt ettevõetud grupeerimine, osutatud kunstnikuprofiilid ja dateerimise seisukohad ning kindlaksmääratud stiilisugulus teevad esimest korda selgeks raskelt ligipääsetava ala, omades nii suurimat tähtsust edaspidisele põhja-ala keskaegse plastika uurimisele. Olgugi et Lüübek valitseb tema huvi, näeb ta ka sidemeid, mis viitavad läände ja lõunasse. Väärtuslik on, et ta käsitleb mitte ainult tähtsaid teoseid; ka halvasti säilinud fragmendid, pitsbrid, maalingud jt. võetakse vaatlusele, meetod, mida autor juba varemini on rakendanud ning mis on näidanud häid tulemusi.

Probleemid, mida Wentzel on käsitlenud oma teoses, omavad loomulikult tähtsust ka Eesti kunstiajalos. Ühes ekskursis peatub autor eriti sellel ja annab osa märkmeid, mis viitavad kunstilistele sidemetele Baltikumi ja Lüübeki vahel XIII ja XIV sajandil. Lüübeki materjali hulka arvab ta istuva madonna Kuresaases, mis alul asetseb Kaarmas. Seda dateeritakse tema poolt ligikaudu 1240/50 ja nii on see üks vanemaid monumente tema käsitluses. Kuigi ei saa otseselt omaks võtta autori arvamust, et halvasti säilinud madonna kunstilist algupära tuleb otsida Lüübekist, siis omefi väärib kuju vanema säilinud teosena aukohta Eesti kunstiajalos. Kindlam on Lüübeki päritolu Margareta Spraenghesti ja Erik Klippingi tuntud miniatuurides Tallinna linnaõigusel aastast 1282. Need juba varemini Wentzeli poolt käsiteldud väikesed maalingud omistatakse „Magister Alexanderile“, maalijale ja pildiraidurile, kes peale selle valmistas Lüübeki linna pitseri ja kelle tööks loeb autor ka kuningas Magnus Laduläsi pitseri aastast 1276. Ta asetab ka küsimuse, kas ei ole Tallinna pitseri aastast 1277 sama käe töö.

Skulptuuride hulgas, mida autor mainib, kuid ei vaatle neid seoses Lüübekiga, on praegu Riias asetsev istuv madonna Vastseliinast umbes 1300, ning samuti lamav Maria Vormsi kirikus. Tema dateering XIV sajandi algusse viimase puhul tundub veidi varajaseks. Käesolevate ridade kirjutaja on tõestanud, et seda võib dateerida 1400. a. ümber ja et see seisab ligilähedal Lüübeki Burgkirche skulptuuridele. Ka Risti kauneid skulptuure mainitakse, ilma et autor annaks ligemat otsust. Teosesse ei ole võetud väike krutsifiks Tallinna Niguliste kirikus, olgugi et see kuulub kahtlemata vaadeldud teoste gruppi. Ühes hilisemas artiklis 1939. a. „Baltische Monatshefte's“ on autor siiski märganud seda ja õigusega asetanud teose Lüübeki kunstiringi. Rida skulptuure Ruhnust (praegu Riias) ei ole samuti olnud autorile tuntud. Need oleksid samuti vajanud vaatlemist selles käsitluses.

Metoodiliselt on Wentzeli teos eeskujulik. Tema erakordne monumenditundmine ja stiilikriitiline analüüs on leidnud kontsent-

reeritud väljenduse, mida iseloomustab kristalne selgus ja täiendab hästi käsitletav kataloog. Pildimaterjal on suurepärane ja ligineb täielikule.

Sten Karling.

„Svio-Estonica“. Akadeemilise Rootsi-Eesti Seltsi Aastaraamat 1939. Tartu 1940, 238 lk.

Analoogiliselt eelmistel aastatel Akadeemilise Rootsi-Eesti Seltsi poolt väljaantavate aastaraamatutega esitab ka käesolev aastaraamat lugejale mitmeid uudeid teaduslikke kirjutisi. Rõhuv osa neist on koostatud nii kodumaa kui ka välismaa teaduslikes asutis leiduva allikamaterjali põhjal peamiselt ajaloo ja keeleteaduse, väiksemal määral ka loodusteaduse alalt. Poliitilise ajaloo seisukohalt äratav lugeja kohest tähelepanu mõnevõrra rahvusvaheliselt tuntud žurnalisti A. Bodisco kirjutis: „Eestimaa, Prantsusmaa ja Uusikaupungi rahu“. Siin autor, kes on uurinud Prantsuse välisministeeriumis säilivaid Prantsuse Stokholmi saadiku Jacques de Campredoni raporteid, annab seni vähetuntud lisandeid 1721. a. rahulepingu loomiskäigule. Reisisid oma valitsuse ülesandel Stokholmist Keila, Paldiski ja Tallinna kaudu tsaar Peetri juurde, et viimaselt Rootsile kasulikke rahutingimusi saavutada, esitab ta oma raportites, milledest mõned on koostatud Paldiskis, huvitavaid detaile Eesti olude ja tsaari õukonna kohta. Järgmisena pälvib erilist huvi nüüd kodumaa ajaloo seisukohalt teatud määrani akuutne dr. O. Liivi kirjutis: „Rootsi ja Eesti XVIII sajandil (pärast 1710. a.)“. Teatavasti on seni vähe suudetud uurida eestlaste olukorda Põhjasõjale järgnevat Vene valitsuse esimesil aastakümneil. Nimetatud artiklis leidub huvitavaid märkmeid Tallinna ja Paldiski kindlustamisest, rannakaitsest, Inglise laevastiku käikudest Tallinna alla, eestlaste ja venelaste vahekorras ning rahva meeleoludest 1741—1743 ja 1783—1790 Rootsi-Vene sõdade ajal. Eelmist kirjutist täiendab mõnevõrra, kuigi ainult Eesti rootslaste seisukohalt, mag. H. Fischeri pikem artikkel: „Kõrgessaare rootslaste saatusest a. 1779—1782“. See peamiselt R. Keskarhiivi allikamaterjalidele tuginev kirjutis valgustab kujukalt Põhjasõja järeldusel vähemusrahvuse ossa langenud Kõrgessaare rootslaste võitlust oma põliste õiguste eest aadli vastu ja Vene kesk võimu poolt selle tüli radikaalselt lahendamist — rootslaste ümberasustamist Lõuna-Venemaale, Dnepri äärde. Väärtuslikke kultuuriloolisi lisandeid meie ajaloole annab prof. P. Wieselgren oma kirjutises: „Superintendent Gaza saatekiri“. Autor on kasutanud Stokholmi Riigiarhiivis Skoklosteri kogudes leiduvat Narva pastorile Beerile saadetud kirja, mille autoriks on Tallinnas asunud superintendent Nils Gaza. See läkitus, või tegelikult laimukiri, mille oli põhjustanud kahe vaimuliku omavaheline tüli, on täis lopsakaid ja värvirikkaid keelelisi väljendusi, mis näib tõendavat Eestimaa vaimuliku seisuse küllaltki kõrget haridustaset XVII sajandi I poolel, kuigi tavaliselt ajaloolased püüavad väita just vastupidist. Erilist väärtust evib nimetatud kirjutis ka keeleajalooliselt, mida aitavad tõsta teaduslikult fäpsed kommentaarid, mis peale muu on seoses vähetuntud Hanila ja Karuse pastorite Rungiusse ja Qwelleruse ning isegi Ovidiuse nimega. Samalt autorilt on avaldatud ka veel teine kommentaaridega varustatud kirjutis: „Lisandeid ruhnu murde tundmisele“. Siin on esitatud autori poolt 1939. a. juunis isiklikult Ruhnu saarel kogutud rootsikeelseid murdetekste. Ka dr. P. Ariste oma kirjutises: „Laensõnadest ruhnu

murdes“ esitab seal esinevaid eesti ja liivi laensõnu ning tõlkelaene. Kultuurilooliselt väärib erilist tähelepanu veel mag. R. Põldmäe kirjutis: „Hiiumaa rootslased ja vennastekogudus XVIII sajandil“. Autor on uurinud Saksamaal Herrnhutis vennastekoguduse kesk- arhiivis allikamaterjale ning annab selle põhjal huvitava ülevaate Rõigi rootslaste vennastekoguduse arengust 30 aasta kestel ja herrnhuuf- lase Jacob Marrasch'i osast selles XVIII sajandi keskel kuni Rõigi rootslaste väljarändamiseni Lõuna-Venemaale. Järgnevalt esineb kul- tuuriloolisi lisandeid N. Källströmi (Rootsi) kirjutises: „Georg Stiernhielmi puusärgi vargus“. Siin autor allikamaterjalide põhjal täiendab 1937. a. aastaraamatus prof. P. Wieselgreni poolt avaldatud uurimust Stiernhielmide kohta. Pikema ülevaate Vormsi maastiku- lisest ilmeest geoloogiliselt ja etnograafiliselt esitab A. Laasi oma kirjutises: „Vormsi maastikuline selgitus“. Lõpuks ülevaade Rootsi- Eesti suhtest 1938—1939, millest nähtub, et ka 1939. a. on Aka- deemiline Rootsi-Eesti Selts samuti kui ka Rootsi vastavad asu- tised tõhusalt kaasa aidanud mõlema maa kultuuriliste suhete süven- damisele.

O. Vares.

## Varia.

Gunnar Mickwitz †.

Nõukogude-Vene ja Soome vahelises sõjas Karjala kannasel Summa sektoris langes isamaa kaitsel 20. II 1940 Soome noorema põlve andekamaid ajaloolasi, Eestiski hästi tuntud Helsingi ülikooli dotsent dr. phil. Gunnar Mickwitz. M. sündis Turus 19. X 1906, astus ülikooli 1924. a. ja saavutas dr. astme 1936. a. Juba 1933. a. sai ta Helsingi ülikooli antiikaja dotsendiks, täites hiljemini üldise ajaloo dotsentuuri. 1933—1937 oli ta üht- lasi Hango Ühislütseumi ajaloo ja ühiskonnateaduse lektoriks ning 1938. a. täitis ta Turu rootsi ülikoolis üldise ajaloo professõri kohuseid. M. viibis sagedasti uurimisreisudel välismaa teaduslikes asutistes (Rootsis, Saksa- maal, Eestis, Inglismaal ja Itaalias), esinedes ettekannetega kongressidel ja teaduslikes seltsides Helsingis, Turus, Londonis, Oslos, Riias, Tallinnas, Tartus, Lundis ja mujal. Pikemat aega töötas M. Tallinna Linnaarhiivis, kus- juures ta omandas eesti keele seevõrra, et võis selles keeles lugeda meie ajalooalalist erikirjandust. Omades põhjalikku klassilist haridust ja vältates hästi rida suurkeeli, seostusid ta iseloomus põhjalik uurimismeel ja innus- tus ajaloolise tõe otsimise vastu harukordse vaimukusega, oluliste probleemide nägemisega ja nende selgelt asetamise ning tabava lahendamisega, millele lisanes vali kriitiline suhtumine. Nende omadustega varustatud ja kasutades neid oma tööarmastuse juures, suutis ta, vaatamata oma nooru- sele, teetseda väga viljaka uurijana. Tema pikemate ja lühemate uurimuste arv tõuseb veerandsajani, neist valdav osa saksa, prantsuse, inglise ja itaalia keeles.

Esialgu võttis Mickwitz lähema vaatluse alla vanaaja lõpu ja varase keskaja majandusajaloo, eriti rahamajanduse küsimused, ja numismaatilised probleemid. Sellelt alalt on tema tähtsamaks tööks „Geld und Wirtschaft im römischen Reich des vierten Jahrhunderts n. Chr.“ (Helsingi 1932, 247 lk.), mis ta nime vastava ala uurijate hulgas muutis korraga üldeuroopaliselt tuttavaks. Teatavaks jätkuks mainitud tööle on „Die Systeme des römischen Silbergeldes im IV. Jhd. n. Chr.“ (Helsingi 1933, 69 lk.). Rida lühemaid artik- leid rahamajanduse ning numismaatika alalt registreerivad ta sellekohast

huvi (ilmunud Milaanos, Pariisis, Londonis, Stuttgartis jm.). Eelmainitud küsimustega tegeldes kaldus M-i tähelepanu järjest rohkem keskaja sotsiaalajaloo ühele tähtsale küsimusele, keskaja majandamisvormide algupära vaatlusele. Nimetatud alalt on pärit ta kirjutustest tähtsaim teos „Die Kartellfunktion der Zünfte und ihre Bedeutung bei der Entstehung des Zunftwesens“ (Helsingi 1936, 250 lk.). Tsunftide algupära käsitlevas väga rohkearvulises kirjanduses on M-i teos ainulaadne oma võrdleva meetodi ja tulemuste poolest, rõhutades siinjuures Bütsantsi mõju. Veel rida teisi uurimusi on M. pühendanud keskaja majandusajaloole. Viimastel aastatel suundus ta huvi veel hilisemasse aega, kesk- ja uue aja vahemaile, Hansa lõpuajastu kaubandusajaloo alale. Sellelt alalt avaldas ta meie maa ajaloole väga tähtsa teose „Aus Revaler Handelsbüchern. Zur Technik des Ostseehandels in der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts“ (Helsingi 1938, 258 lk., vt. käesolevat kirjutaja arvustus selle teose kohta „Ajaloolises Ajakirjas“ 1938, lk. 142—143). Mitmele hansa kaubandustehnikat iseloomustavale kirjutisele, mis valgustavad ka Eesti ja Soome ning teiste maade vahelisi kaubasuhteid, järgnes veel hiljuti „Die Hansakaufleute in Wiborg 1558—1559“ (Helsingi 1939, 87 lk.). Ka eesti keeles on G. Mickwitzilt ilmunud lühiaurimus „Uusi andmeid eesti vanima raamatu ajaloo kohta“ („Ajalooline Ajakiri“ 1936).

G. Mickwitzi surmaga tabas Soome ajaloouurimist valus löök. Tema isikus kaotasid mitte üksnes Soome ja Eesti ajaloouurimine, vaid ka muud rahvusvahelise ulatusega uurimisalad hüljavate annetega ja väga suurte teadmistega töötaja, kes oleks kahtluseta veel palju suutnud anda. Teda kui siirast ja sõbralikku töökaaslast mäletavad kõik temaga kokkupuutunud. Tema sooritatud töö kestab edasi.

O. Liiv.

### Eduard Laugaste „Eesti kirjandus karikatuuris“.

Läinud aasta lõpul ilmus Akadeemilise Kirjandusühingu kirjastusel toimetiste XIV numbrina mainitud teos, mis sisaldab koos ingliskeelse resümee, ulatusliku bibliograafia ja isikunimede registriga 292 lk. Teema asetus on täiesti uudne ja eeskujude puudumine raskendab analüüsi võimaluste nägemist, mis viiksid ulatuslikumaile tulemustele. Karikatuur näitab enamasti opositsioonilist suhtumist käsitledavasse sündmusesse ja sisaldab oma koomikas või satiiris ikka teatud kriitilist tooni ja hinnangut, kajastugu selles siis mõne kihi või suuna seisukohavõtt või laiema publiku maitset arvestamine. Sellisena on karikatuur väärtuslikuks lisaks kultuuriajaloole ja kindlasti üks liik allikaid selle uurimiseks. Oma meeldejäävuse ja koondatud ekspressiivsuse tõttu on karikatuuril küllalt suur osa ühiskonnas, ja see näitab viimasel ajal järjest kasvavat tendentsi. Loomulikult peab ta sellisena jõudma aegamööda ka ajaloolaste uurimis-piirkonda. Laugaste on selles teoses kogunud materjali kirjandusliku karikatuuri üle karikatuuri alguaegadest Eestis kuni 1938. a. lõpuni ja selgitanud karikatuuride geneesi. On rakendatud ajaloolis-geneetilist meetodit ja püütud ühtlasi materjali süstematiseerida küsimuskomplekside ja üksikautorite järgi. Loomulikult toob see tõsse kohati korduvusi, just üksikautorite osas. Kuna karikatuuride sisulise külje selgitamine vajab tihti peale üldisema kirjandus- ja kultuuriloolise tausta mitmete pisiasjade ja isiklikkude vahetundmist, teadete ja poleemika jälgimist omaaegses ajakirjanduses, siis saame selle kaudu üsna pideva ja omapärase ülevaate kirjandusest ja kirjanikest. Pidevama küll alles Noor-Eesti ajast peale, vastavalt karikatuuri enese arengule, mis XIX sajandi 80-ndail aastail teeb esimesi kohmakaid katseid. Jälgides L. teost, selgub, et eesti karikaturistid ilmesti on tihedamas kontaktis aja-



kirjanduse kui kirjanduse enesega. Mis poleemika või ajaleheteadete kaudu kipub avalikku arvamust huvitama, see leiab ka karikatuuris kajastust. Sama seletab rea juhtmotiive, mis ikka ja jälle tagasi pöörduvad. Nii kipub karikatuur enamasti esmase kriitika asemel jääma illustratsiooniks. Oleks huvitav jälgida, kui võrra ja mis kujul karikatuur loova arvustusena on mõjunud kirjanduse tarvitajaskonda, kui võrra kirjanikesse. Viimast suhet puudutab ka autor vihjamisi. Võib-olla oleks siin mõndagi andnud ankeet või isiklik küsitlus.

L. teos pakub ergutavat lektüüri kõigile kirjandus- ja kultuuriloo huvilistele. Lektüüri teeb seda huvitavamaks seik, et liigume enamasti kaasaegsel pinnal ja võime kirjeldatavaid üksikasju ja karikatuuregi hõlpsasti meenutada. Samuti on huvitav võrrelda, mis omaaegses kaasaja hinnangus kirjanikusse või ta teosesse on tänini muutunud või püsinud.

A. V.

### Eesti Arhivaaride Ühingu.

I Eesti Arhivaaride Päeval 16. okt. 1938 refereerisid mag. A. Perandi ja mag. L. Mark arhivaaride kutsealalistest küsimustest. Nad rõhutasid pideva isikliku kontakti vajadust nii tegeliku arhiivitöö kui ka kutseala küsimuste lahendamise seisukohalt. Läbirääkimistel selgus, et need seisukohad olid kujunenud teaduslikkudel arhivaaridel juba aastate jooksul. Lõpliku kuju omandasid need sõnavõttud I E. A. Päeva viimasel koosolekul hr. J. Olveti poolt tehtud esitises: asuda arhivaaride kutsealaliste küsimuste korraldamise, arhivaaride omavahelise kontakti loomise ja arhiivinduse arendamise huvides arhivaaride üleriiklikule organiseerimisele ning luua vastav kutsealaline koondis. Koosolek otsustaski ellu kutsuda Eesti Arhivaaride Ühingu, mille põhikirja väljatöötamiseks valiti komisjon. Selle kokkukutsumine jäeti Riigi Keskarhiivi direktori dr. O. Liivi hooleks.

Komisjon asus kohe põhikirja koostamisele. Töö tulemusena põhikiri kinnitati siseministri otsusega 9. märtsist 1939. a. Koondise nimetuseks võeti Eesti Arhivaaride Ühingu. Ühingu eesmärgiks on arhiivide ja registratuuri alal töötavate isikute kutseliste, kultuuriliste, õiguslike ja majanduslike huvide kaitse, kutseoskuse arendamine, kaasaaitamine arhiivide korrastamiseks ja arhivaalide kogumiseks ja huvi äratamiseks arhiivinduse ning ajaloo vastu.

Nende eesmärkide saavutamiseks ühingu organiseerib kõiki arhiivide ja registratuuri alal teotsevad isikuid ning moodustab ühingu ümber koondunud liikmeist sektiioonid. Otstarbekohaseks on peetud jagunemine neljaks sektiiooniks: 1) teaduslike arhiivide eriteadlased, 2) jooksvate arhiivide arhivaarid, 3) registraatorid ja teised kahte esimesse sektiiooni mittekuuluvad ametnikud, kelle ülesannetesse kuulub registraatorite ja teiste jooksvate arhiivide korraldamise alal töötavate ametnike lähem juhtimine, ja 4) kirikute ja eraarhiivide tööjõud. Edasi põhikiri piiritleb ühingu organite (juhatus, sektiioonide juhataste, komisjonide) koosseisu, kompetentsi ning funktsioonid. Juhatus valitakse peakoosolekul kolmeks aastaks, on seitsmeliikmeline ja asub Tallinnas. Juhatus võimkonda kuulub ühingu tegevuse üldjuhtimine. Ta värbab ühingu üsaldusmeeste kaudu uusi liikmeid, muretseb sektiioonide teotsemise ning ühingu asjaajamise eest ning teostab kõik peakoosoleku otsused ilma erilise volitusetä. Ühingu juhatus kutsub peakoosoleku kokku vähemalt kord aastas. Peakoosoleku võimkonda kuulub ühingu tegevuseks üldiste juhendite andmine. Ta määrab liikmemaksu kindlaks, kinnitab aruanded ja eelarved ning lahendab teisi juhatus poolt arutamiseks antud küsimusi.

Esimeseks peakoosolekuks kutsusid asutajad (I Arhivaaride Päeval selleks valitud O. Liiv, M. Kattai, P. Johansen, R. Kenkmaa, H. Karolin ja H. V. Dahl) kokku Tallinna Linnaarhiivi 21. märtsil 1939 asjahuvilised peamiselt arhiiviasutiste kaudu. Kogunes 25 arhivaari, kes valisid liikmeskonna organiseerimiseks ajutise juhatuse järgmise peakoosolekuni. Liikmemaksuks määrati üks kroon aastas. Juhatuse esimees dir. G. Ney'ga eesotsas, asus liikmete kogumisele esmajoonel asutiste kaudu. Avaldati ka teateid ühingu asutamisest ja sihtidest ajakirjanduses ja valiti usaldusmehed. Ühingu liikmeiks on astunud seni 52 isikut. Juhatuse on pidanud 5 koosolekut.

Käesoleva aasta peakoosolek peeti Tallinna Linnaarhiivis 10. märtsil 1939. a. aruanne võeti vastu kr. 46.— suuruses. 1940. a. liikmemaksuks määrati üks kroon ja eelarve seati tasakaalu kr. 72.—.

Tegevuskava arutamisel otsustati jätkata uute liikmete värbamist ja nende arvu kasvamisel kaaluda Riigiteenijate Ühingu Liidu liikmeks astumist, mis annaks mitmeid soodustusi avaramaks teotsemiseks. Liikmete arvuline tõus looks ka eeldusi seksioonide tegevuseks põhikirja alusel. Oma häälekandja küsimuses leiti, et on otstarbekohane kasutada selleks „Ajaloolise Ajakirja“ veerge, mille toimetuses on arhiivinduse esindaja ning kus meeeldi antakse ruumi arhiivialaliste küsimuste käsitlemiseks. Kavatakse võimalusel korral teostada ekskursiooni kas Riia, Helsingi või Narva arhiividesse. Samuti peeti tarvilikuks ankeedi korraldamine arhivaaride ja registraatorite töö- ja palgatingimuste kohta Eestis. Lõpuks peeti soovitatavaks aastakoosolekule anda võimalikult mitmekülgsemat ilmet, et ilmuks osavõtjaid ülemaailses ulatuses.

Uude juhatusse valiti: G. Ney, O. Liiv, R. Kenkmaa, M. Kattai, A. Kotkas, H. Karolin ja L. Mark, revisjonikomisjoni: H. Kõrge, H. Tulnola ja J. Eljari.

Lühiettekandega „Arhiivinduslikke päevaküsimusi“ esines dr. O. Liiv. Ta puudutas tähtsaima kutsealalise küsimusena arhivaaride õiguslikku seisundit Riigiteenistuse- ja Arhiiviseaduse alusel. Eriti on see esile kerkinud ühenduses kuuekuulise praktiseerimise ajaga. R. Keskarhiiv on selles asjas pidanud kirjavahetust Haridusministeeriumiga. On selgunud, et vanuse- ja pensionimäärade arvestamisel tulevikus peaks saama võtta arvesse praktiseerimisaega. Obligatoorselt tasuliseks teha praktiseerimisaja asutisele produktiivset osa on raske majanduslikkude võimaluste puudumisel.

Teise ettekandega: „Arhiivinduslikke küsimusi ühenduses saksa rahvusgrupi lahkumisega“ esines mag. L. Mark. Ta mainis saksa soost üksikisikute käes olevaid eestilise provenientsiga ning tihedalt Eesti ajaloo ga seoses olevate arhivaalide ning eraarhiivide Eestisse jäämise tähtsust ja selle korraldamise käiku. Üldiselt hindas referent arhivaalide päästmiseks tehtud organiseerimistööd energiliseks ja süstemaatiliseks.

Läbirääkimiste all mag. R. Kenkmaa viitas teisele aktsioonile pöönin-gute puhastamise näol K. O. poolt, mille kaudu palju väärtuslikke arhivaale võib hävida. Kahjuks on siin päästetööd ülevaate ning töökäte puuduse tõttu raskendatud.

Viimase sõnavõtjana avaldas hr. A. Margus lootust, et need otsused, mis on Eesti arhiivinduse seisukohalt tähtsate arhivaalide kinnipidamise suhtes tehtud, ka valitsusringkondades täiel määral aktsepteeritaks.

**A. Kotkas.**

**RESERVETUD**

